

Et oppgjør med *OPP*

*En leksikalsk-semantisk beskrivelse av
verbalpartikkelen *OPP**

Mirjana Zivanovic

Masteroppgave i nordisk språk
Institutt for lingvistiske og nordiske studier

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2016

Et oppgjør med *OPP*

“Hominem omnium rerum mensura esse”

Protagoras

© Mirjana Zivanovic

2016

Et oppgjør med *OPP*: *En leksikalsk-semantic beskrivelse av verbalpartikkelen OPP*

Mirjana Zivanovic

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Denne oppgaven er en leksikalsk-semantisk beskrivelse av verbalpartikkelen *opp*. Verbalpartikkelen *opp* er sterkt polysem og veldig produktiv i den forstand at den ikke er begrenset til idiomatisk bruk. Det teoretiske rammeverket som er brukt i oppgaven, er kognitiv semantikk. Kognitiv semantikk har et vesentlig annerledes syn på verbalpartiklers betydning sammenlignet med lingvistiske retninger som har sine røtter i et objektivistisk paradigme. Mens de objektivistiske retningene anser enkelte betydninger av verbalpartikler for å være ulogiske og uforutsigbare, postulerer kognitiv semantikk at disse betydningene er motiverte. Forskjellige betydningsutvidelsesprinsipper kan motivere betydningsutvidelser. Betydningsutvidelsesprinsippene som tas opp her, er inntrykksskjematransformasjoner og metaforiske og metonymiske projiseringer.

I oppgaven er det identifisert to betydningsutvidelsesnivåer. Det ene der betydningene har romdomene som sitt basisdomene (*romlige betydninger*), og det andre som består av metaforiske utvidelser av disse romlige betydningene (*metaforiske betydninger*).

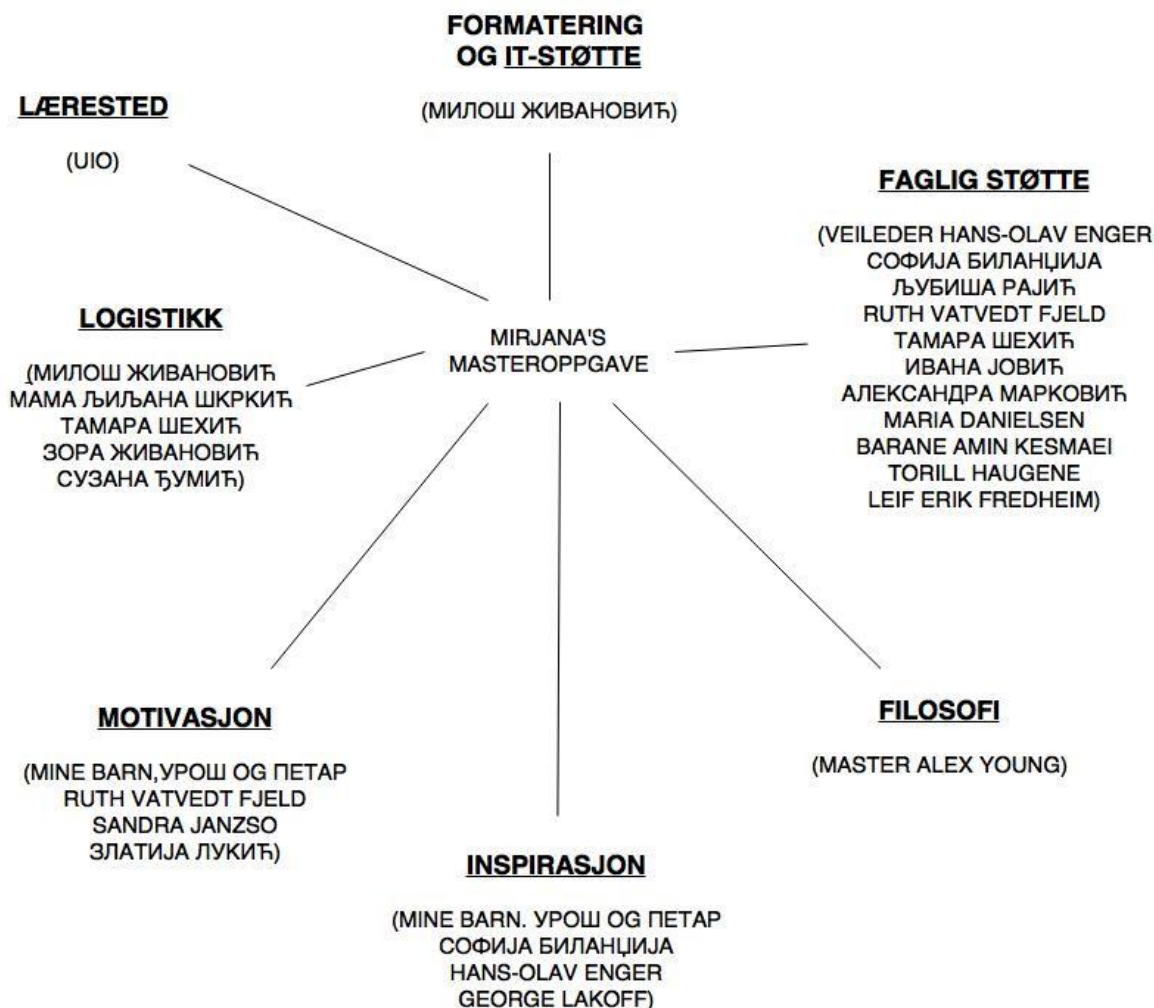
Et sentralt inntrykksskjema for verbalpartikkelen *opp*, med romdomene som basisdomene, identifiseres sammen med dets elementer, som er bane, trajektor og landemerke. Alle disse elementene kan modifiseres på mange forskjellige måter (inntrykksskjematransformasjoner). Disse måtene å modifisere dem på hjelper oss å presisere hvordan de forskjellige romlige betydningene av verbalpartikkelen *opp* er relatert til hverandre, og det sentrale skjemaet brukes som et referansepunkt.

Det vises også hvordan metaforiske og metonymiske betydningsutvidelsesprinsipper påvirker disse romlige betydningene, og gir opphav til deres metaforiske utvidelser. De aller fleste av de metaforiske betydningene har ikke det fysiske rommet som basisdomene, men noen som har det, er blant de metaforiske betydningene fordi de er gjort i stand av metaforer.

Forord

De første linjene i dette forordet går til alle som på en eller annen måte har bidratt til denne oppgaven, men som ikke blir nevnt eksplisitt. Og de er mange. Ja, kanskje til og med flere enn de som blir nevnt. Og de som blir nevnt, er også mange. Til sammen er de så mange at de teller som en halv landsby. Så, hvis det krever en hel landsby å oppdra et barn, krever det en halv å skrive ferdig en masteroppgave!

Og her følger en litt utradisjonell oversikt over de fleste «bygdefolka». Den er tenkt som denne oppgavens domenematrise, det vil si den består av alle de små delene som var viktige for denne oppgaven. En stor TAKK til alle sammen!

PS – Sofija, du ga meg en drøm, jeg ga den aldri opp!

PPS – Миршу, «I don't have friends, I got family.»

Innhold

1	INNLEDNING	1
1.1	Bakgrunn	1
1.2	Verbalpartikler i litteraturen.....	2
1.2.1	Noen definisjoner av verbalpartikler	2
1.2.2	Verbalpartikler og preposisjonsobjekt.....	6
1.2.3	Verbalpartikler og adverbialer.....	11
1.3	Tidligere studier av verbalpartiklers betydning	13
1.4	Oppgavens oppbygning.....	15
2	TEORETISK RAMMEVERK	17
2.1	Kognitiv semantikk	17
2.1.1	Kategorisering	18
2.1.2	Betydningsutvidelser: Metafor og metonymi.....	25
2.1.3	Konstituentstruktur	28
2.2	Litt om betydning.....	40
2.2.1	Definisjonen av <i>opp</i>	40
2.2.2	Om betydning generelt	41
3	PROBLEMFORMULERING, MATERIALE OG METODE.....	45
3.1	Problemformulering	45
3.2	Materiale	46
3.3	Metode	47
3.3.1	Litt om figurene i oppgaven	49
4	LEKSIKALSK-SEMANTISK BESKRIVELSE AV VERBALPARTIKKELEN <i>OPP</i> 50	
4.1	Betydninger med det fysiske rommet som basisdomene	50
4.1.2	En utvidelse av det sentrale skjemaet – målrettet <i>opp</i> – <i>opp til</i>	54
4.1.3	Det statiske opp-skjemaet - <i>oppe</i>	57
4.1.4	Det perfekte opp-skjemaet – <i>helt</i>	58
4.1.5	+Å SE ER Å BEVEGE+	59
4.2	De metaforiske betydningene.....	61
4.2.1	Det sentrale opp-skjemaet som kildedomene	61
4.2.2	Målrettet opp-skjema som kildedomene	70
4.2.3	Det perfekte opp-skjemaet som kildedomene	72
4.2.4	Det statiske opp-skjemaet som kildedomene	77
4.3	Oppsummering.....	81
5	KONKLUSJON.....	84
	Litteraturliste.....	86
	Vedlegg	89
	Figur 1. Et verb fremstilt som relasjonelt predikat	30
	Figur 2. Korrespondanser mellom verbets, trs og lms substrukturer.....	31
	Figur 3. Konstituentstrukturtra for <i>Han oppdaget Amerika</i>	32
	Figur 4. I en PF må preposisjonen alltid kombineres med utfyllinga (her det nominale leddet) 32	
	Figur 5. En preposisjon som fungerer som partikkel, kan aldri danne en PF med et nominalt ledd	33
	Figur 6. Korrespondanser i <i>Han viste ut en hel klasse</i>	44
	Figur 7. Skjematiske fremstillinger av partikkelen <i>opp</i>	51

Figur 8.	Det sentrale skjemaet – <i>oppover</i> (Fremstillingsmåten er overtatt fra Ungerer & Schmid (1996, s.163))	52
Figur 9.	Målrettet opp-skjema	55
Figur 10.	«Active zone» opp-skjema, trs overdel er <i>active zone</i>	56
Figur 11.	«Active zone» opp-skjema, tr strekker seg i alle retninger	57
Figur 12.	«Active zone» opp-skjema, trs underdel er <i>active zone</i>	57
Figur 13.	Det statiske opp-skjemaet	58
Figur 14.	Det perfekte opp-skjemaet	59
Figur 15.	+Å SE ER Å BEVEGE+	59
Figur 16.	Endering av perspektiv	60
Bildet 1	Majestix, en OPPhøyd høvding	64
Figur 17.	Nivået der «ting» er tilgjengelige (Fremstillingsmåten er overtatt fra Lindner, 1983, s. 123)	66
Figur 18.	Nivået der «ting» er utilgjengelige	69
Figur 19.	En hel pizza spist	73
Figur 20.	Ei hel flaske fylt	73
Figur 21.	Handlingen påvirker hele objektet	74
Figur 22.	«Ting» forsvinner opp i lufta, målrettet opp-skjema	75
Figur 23.	Objektet er ikke mer til, dets tilstand er endret: det er bare aske igjen	75
Figur 24.	Å snu opp	78
Figur 25.	Å snu opp ned	78
Figur 26.	Intern struktur med romdomene som basisdomene	80
Figur 27.	Verbalpartikkelen <i>opp</i> fremstilt som et radiale nettverk	81

Forkortelser

AdjF	Adjektivfrase
AdvF	Adverbfrase
DO	Direkte object
FU	Funksjonelt utvalg
GL	Generativ lingvistikk
KG	Kognitiv grammatikk
KL	Kognitiv lingvistikk
KS	Kognitiv semantikk
lm	Landemerke
NF	Nominalfrase
NRG	Norsk referansegrammatikk
PF	Preposisjonsfrase
PO	Preposisjonsobjekt
Prt	Partikkel
PrtV	Partikkelverb
SAG	Svenska Akademiens Grammatik
tr	trajektor
try	bane
VNP	Verb + nominal + preposisjon
VPN	Verb + preposisjon + nominal
VPO	Verb + preposisjonsobjekt
VPrt	Verbalpartikkel
VPrtK	Verbalpartikkelkonstruksjon
VPrtX	Verbalpartikkel type X
VPrtY	Verbalpartikkel type Y

Symboler

[hakeparentes]	Angir en leksikalsk enhet eller at noe blir lagt til
[...]	Utelatt del fra en original tekst
*	Ugrammatisk eller semantisk merkelig
<i>Kursiv</i>	Utheving eller metaspråk
{xx/x}	Angir alternative uttrykk innen parentes
?	Markerer at det er tvil om følgende form, frase eller setning kan aksepteres som grammatisk
0	Ingen trykk
KATEGORI	Kognitive kategorier f.eks. FUGL
>KATEGORIMEDLEM<	Kategorimedlemmer f.eks. >SPURV<
+METAFOR+	Metafor/metonymi f.eks. +MER ER OPP+
–INNTRYKKSSKJEMA–	Inntrykksskjemaer f.eks. –vei–
<i>DOMENE</i>	Domener f.eks. <i>HISTORIE</i>

1 INNLEDNING

1.1 Bakgrunn

Denne oppgavens formål er å gi en leksikalsk-semantisk beskrivelse av den norske verbalpartikkelen *opp*. Denne verbalpartikkelen er valgt fordi den er sterkt polysem og veldig produktiv i den forstand at den ikke er begrenset til idiomatisk bruk, og det er ikke gjort noen lignende analyser av den tidligere i henhold til kilder som har blitt undersøkt, og jeg håper å kunne bidra med å fylle noe av tomrommet. En mulig forklaring på hvorfor det ikke finnes slike analyser, er at noen lingvister anser verbalpartikler for å være innholdstomme (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997), andre at de er ulogiske, tilfeldige og uforutsigbare (Kovács, 2011, s. 1). Å godta at verbalpartikler er innholdstomme og uforutsigbare hjelper lite når man studerer norsk som andrespråk som jeg har gjort. Behovet for å forstå dem har ført meg til og gjort meg kjent med kognitiv semantikk som har et vesentlig annerledes syn på verbalpartiklers betydning.

Studien tar sikte på å identifisere betydninger denne verbalpartikkelen bidrar med til verb den står til, samt å beskrive prosessene bak disse betydningsutvidelsene. Det argumenteres for at det er nødvendig å gå ut ifra den romlige betydningen til verbalpartikkelen *opp* for så å kunne analysere og forstå betydningsutvidelsen mot mer abstrakte betydninger. Et slikt formål krever et adekvat rammeverk. Det teoretiske rammeverket i oppgaven er kognitiv semantikk (videre i teksten KS). KS hører under kognitiv lingvistikk (KL). KL bruker ikke samme kategorityper som tradisjonelt har vært brukt i lingvistikken. I KL er preposisjoner (og dermed verbalpartikler) sett på som radiale kategorier. Istedenfor å ha et todelt kategorisystem der enheter enten har en egenskap eller ikke, og på denne måten er klart adskilt fra hverandre, fungerer radiale kategorier som senter-periferi strukturer som ligner mest på et betydningskontinuum.

Analysen baseres hovedsakelig på data fra Oslo-korpuset av taggede norske tekster, et skriftspråkskorpus utarbeidet av Tekstlaboratoriet ved Universitetet i Oslo, derfor er denne studien korpusbasert. To studier har hatt særlig stor betydning for denne oppgaven, og det er Tor Arne Haugens «To typer verbalpartiklar i norsk» (2009), og Susan Jean Lindners «A Lexico-Semantic Analysis of English Verb Particle Construction with OUT and UP» (1983).

1.2 Verbalpartikler i litteraturen

Det overordnede målet i dette kapitlet er å gi en oppsummering av tidligere forskning. En større del er dedikert til enkelte forfatteres synspunkter og definisjoner av partikkelverb og verbalpartikler. Det gis også en foreløpig definisjon av verbalpartikler som vil gjelde i oppgaven. Deretter presenteres det noen kriterier for å skille mellom det som blir kalt verbalpartikler på den ene siden, og preposisjonsobjekter og adverbialer på den annen. Alle disse konstruksjonene står til verb og ser slik ut med verbet: verb + preposisjon + nominal (VPN), men de har forskjellige syntaktiske, semantiske og fonologiske egenskaper. Et unntak er intransitiv verbalpartikkelkonstruksjon (videre i teksten VPrtK) som ikke har nominal etter preposisjonen. Det vil bli trukket paralleller med svensk og dansk, som sammen med norsk kan regnes som dialekter av ett skandinavisk språk. Det gjøres også rede for tidligere studier av verbalpartikler som tilsvarer den norske *opp*. Avslutningsvis legges det frem en oppgaveplan.

1.2.1 Noen definisjoner av verbalpartikler

Partikkelverb (heretter PrtV) er komplekse verb som består av et leksikalsk verb (eller basisverb) og en verbalpartikkel (heretter VPrt). Hva som menes med partikkel kan variere fra lingvist til lingvist. Før fremstillingen av andre lingvisters definisjoner av det som tilnærmet tilsvarer det som blir kalt *partikkelverb* og *verbalpartikler* i denne oppgaven (disse to henger naturligvis sammen), kan det være formålstjenlig å si noe om uttrykk som benyttes av dem. Det er viktig å understreke at disse uttrykkene ikke overlapper fullstendig og at de varierer i omfang. Jeg overtar Lindners (1983, s. 3) klassifikasjon av dem. Legg merke til at Lindner bruker uttrykket *verbalpartikkel* her som enda ikke er definert. For å unngå en sirkulær forklaring, og for at Lindners klassifikasjonen skal være behjelpelig, bør man forstå uttrykket *verbalpartikkel* her som *preposisjon uten utfylling*.

Lindner bruker to variabler: 1) om termene betegner bare konstruksjoner med verbalpartikler, eller både konstruksjoner med verbalpartikler og verb med preposisjonsfraser, og 2) om de omfatter bare idiomatiske uttrykk der betydningen av helheten ikke kan tolkes direkte ut av enhetenes betydning, eller både idiomatiske og bokstavelige kombinasjoner der det er mulig å lese helhetens betydning direkte ut av enhetenes betydning. Vil vi se at en del forfattere omfatter enda flere instanser, eller ordklasser for å være spesifikk, enn Lindner under denne termen (Lindner begrenser seg til

preposisjoner), og dette vil bli angitt. For å si det enkelt vil Lindners klassifikasjon bli brukt som et referansepunkt.

Åfarli (1984, s. 2), som jobber innenfor rammene av generativ lingvistikk (GL), faller litt utenfor denne klassifikasjonen siden han regner både preposisjonsfraser (heretter PF), adverbialfraser (AdvF) og adjektivfraser (AdjF) som partikler, og dermed er definisjonen hans litt breiere i sitt omfang enn Lindners klassifikasjon:

1.1 Vi kledde frakken *på han*.

1.2 Jon gjør bilen *ren*.

1.3 Han kjører Anne *hjem*.

For ham er konstruksjoner med verbalpartikler en underkategori av kausative konstruksjoner, og mer presist er det den som har plasseringsalternasjon (man finner både VPN og VNP rekkefølge) (Åfarli, 1984, s. 1), og dermed er partikler som i *kjøre på et tre* (Haugen, 2009, s. 247) der *på* ikke har plasseringsalternasjon, utelukket. Plasseringsalternasjonen er det viktigste kriteriet for Åfarli, og følgelig er eksempler som 2.1 og 2.2 fullt sanksjonert:

2.1 Vi kledde frakken *på han*.

2.2 Vi kledde *på han* frakken.

Det at Åfarli følger dette kriteriet, betyr også at definisjonen hans inkluderer både idiomatiske og bokstavelige uttrykk.

Faarlund, Lie og Vannebo (Norsk referansegrammatikk, 1997, s. 446, videre i teksten NRG) definerer en VPrt som preposisjon uten leksikalsk innhold som står uten utfylling. Verb med preposisjonsfraser er altså ikke inkludert. Forfatterne opptrer likevel noe forsiktig i sin bruk av termer, og *verbalpartikkel* er ikke det eneste uttrykket de bruker. De vakler mellom *partikkelverb* og *verb med preposisjoner*. De uttrykker klart at termen *partikkelverb* er reservert til de idiomatiske uttrykkene (Ibid., s. 446 og 447). Andre steder er *verb med preposisjoner* omtalt, men selv de kvalifiserer som partikkelverb som for eksempel *De gjorde om stua* og *De drakk opp vinen* (Ibid., s. 698). Disse eksemplene kan sies å være idiomatiske, og betydningen av *om* og *opp* kan ikke tolkes bokstavelig. Uansett hvilken term som blir foretrukket, omfatter ikke Faarlund et alteras definisjon av VPrt eksempler som *Jeg går ut*, og det vil si partikler i uttrykkene som kan tolkes bokstavelig, er utelukket.

I Svenska Akademiens grammatik (heretter SAG) (Teleman, Hellberg, & Andersson, 1999, s. 254 & 417) snakker man om *partikkeladverbialer*. Partikkeladverbialer er verbets nærmest bunede bestemmelser og dermed mest avhengige av verbet. I denne gruppa finner man som regel et kort retningsangivende adverb¹ som *opp*, *ned*, og *ut*, eller en absolutt anvendt preposisjon uten utfylling som *av*, *på* og *så videre*² (Ibid., s. 417), men også enkelte andre ordklasser (substantiv og adjektiv) (Ibid. s. 421) og fraser som for eksempel preposisjonsfrase i *Han har rest i väg til stan*. (Ibid. s. 413, 419 & 421). En slik kobling mellom verb og partikkeladverbial forteller vanligvis om målet for en bevegelse/handling, eller danner en semantisk helhet som i mange tilfeller fører til leksikalisering (SAG, s. 409).

Leksikalisering og «orduttale»³ er viktige kriterier for Teleman og al. når de skal bestemme om de har med et partikkeladverbial å gjøre. Verbalpartiklers typiske plassering er etter det finitte verbet og før objektet selv når objektet er et pronomen som i *värma upp sig* (Teleman, Hellberg, & Andersson, 1999, s. 424), og slik beholder verbet og partikkelen «orduttalen». I norsk er det derimot obligatorisk med objektspronomen før partikkelen: *varme seg opp*.

Sett i forhold til Lindners klassifikasjon er deres definisjon litt breiere i sitt omfang i og med at den inkluderer flere ordklasser og noen fraser, men igjen smalere i den forstand at den utelukker retningsangivende preposisjoner som er skilt fra verbet og befinner seg i forfeltet som i *Ut har regeringstrupperna drivit rebellerna*, eller i slutfeltet bak DO som i *Regeringstrupperna har drivit rebellerna ut* siden preposisjonen ikke har «orduttale» med verbet (Teleman, Hellberg, & Andersson, 1999, s. 413)).

I det danske språket er det vanlig å snakke om *frie prefikser*, eller med andre ord om preposisjoner og adverbialer i prefiksfunksjon i sammensetninger (Hansen&Heltoft, 2011, ss. 249 – 250). Det som kjennetegner dem ifølge Hansen og Heltoft (2011, s. 250), er at de veksler mellom å fungere som prefikser som i 3.1, og vanlige setningsledd i form av adverb eller preposisjoner som i 3.2:

3.1 Man *påsætter* dækslet med en fastnøgle

3.2 Man *sætter dækslet på* med en fastnøgle

¹ SAG og NRG har noe forskjellig ordklassifisering. I NRG ville *ut* vært klassifisert som preposisjon, mens i SAG er det et adverb (SAG, 1999, s. 417), og her omtales de som adverb i henhold til SAG.

²I NRG er de beskrevet som preposisjoner uten utfylling.

³ Verbet og partikkelen uttales som ett ord.

Når de fungerer som vanlige setningsledd i form av preposisjoner og adverb, tilsvarer de det som oppfattes som verbalpartikler i oppgaven. Det syntaktiske kriteriet er avgjørende, og både de bokstavelige og idiomatiske uttrykkene er behandlet på samme måte (Hansen & Heltoft, 2011, s. 249 – 250).

Haugen (2009) jobber innefor kognitiv lingvistikks rammer og analyserer transitive partikkelverb (Ibid. s. 264). Haugen identifiserer to typer verbalpartikler, adjektiviske (type X) som har plasseringsalternasjon: *Han drakk opp vinen* og *Han drakk vinen opp*, og adverbiale (type Y) uten plasseringsalternasjon som i *Han kjørte på treet* og **Han kjørte treet på*. Han antyder at det også er mulig å se en lignende forskjell mellom adjektiviske og adverbiale partikler selv hos intransitive verb, men han legger merke til det praktiske identifikasjonsgrunnlaget kan vise seg å være mer innviklet i disse eksemplene, siden man ikke kan forholde seg til et objekt og plasseringsalternasjon som et av kriteriene i argumentasjonen. Haugens definisjon på verbalpartikler inkluderer bare verbalpartikler, både med bokstavelig og overført betydning.

Nå kan går det an å avgrense foreløpig det som menes med verbalpartikler i denne oppgaven:

4. Hun *stod i* vinduskarmen og vinket.
5. Det *avhenger av* hans beslutning.
6. Jeg gikk *ut*.
7. Jeg kastet *opp*.
8. Han kastet hunden *ut*.
9. Jeg kom *over* ei skjorte.
10. Du må ikke *slå opp* med han før du er sikker på hva du føler.

I en høy grad samsvarer oppgavens definisjon av verbalpartikler med partiklene i det Lindner (1983, s. 3) kaller *verb-particle constructions*, eller verbalpartikkel-konstruksjoner. I likhet med Lindner regnes ikke preposisjoner som er en del av konstruksjoner verb + preposisjonsfraser og verb + preposisjonsobjekter (4 & 5 respektivt) som verbalpartikler. På den annen side blir både preposisjoner fra de bokstavelige og dem som er en del av de idiomatiske uttrykkene, inkludert i oppgavens definisjon av verbalpartikler (6, 7, 8 & 10). Det som er spesifikt for norsk, er tilstedeværelse av verbalpartikkeltype Y (eksempel 9).

1.2.2 Verbalpartikler og preposisjonsobjekt

Noen ganger kan det være vanskelig å skille mellom verbalpartikkelkonstruksjoner og andre typer konstruksjoner. Det som følger nå er syntaktiske, fonologiske og semantiske kriterier for å skille mellom VPrt og preposisjonsobjekt (PO). Først blir det presentert eksempler der skilnaden er klar, og deretter eksempler som har egenskaper til begge, og Haugens (2009) redegjørelse av dem.

Faarlund et al. (1997, s. 697) sammenligner «verb med preposisjoner» (og dermed også PrtV, jf. 1.2.1) med preposisjonsobjekter. Preposisjoner i PO blir selektert av verbet, og de har alltid en utfylling. De er valensbundne. Faarlund et al. sier om disse preposisjonene at de er uten egentlig leksikalsk innhold, men det er også noen PrtV ifølge dem.

Disse to typene verbfraser har begge en preposisjon og en nominalfrase (heretter NF) i slutfeltet, men ifølge forfatterne er det både syntaktiske og semantiske forskjeller mellom dem. Mens preposisjoner danner PF med NF i PO, står preposisjonen og objektet adskilt i konstruksjoner med preposisjon og direkte objekt (heretter DO) (Haugen, 2009, s. 239). I den siste typen konstruksjon er det mulig for DO og preposisjonen å bytte plass (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 698), og plasseringen av preposisjoner og objekter, det vil si plasseringsalternasjonen, er det mest brukte kriteriet når man skal avgjøre om man har en partikkel i konstruksjonen eller ikke (Haugen, 2009, s. 239). Ergo en preposisjon som er å finne med DO, fungerer som partikkel:

11.1 Jeg leter [*etter boka*]. - *Jeg leter [*boka etter*]. - preposisjonsobjekt

11.2 Jeg skal spise [*opp*] [*maten*]. = Han spiste [*maten*] [*opp*]. – partikkel med DO

Videre fremhever Faarlund et al. (1997) at det finnes en bestemthetsrestriksjon som gjelder for DO, og dermed VPrtK. I setninger med formelt subjekt er DO alltid ubestemt. Dette står i kontrast til utfyllingen til en preposisjon, altså også PO, som kan være bestemt i setninger med formelt subjekt (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 699):

12.1 *Det ble skrevet ut kontrakten.

12.2 Det ble sunget om *de svunne tider*.

Hvis vi har to setninger med samme verb, men forskjellige subjekter og objekter, det vil si om vi bruker koordinering, støter man på enda flere forskjeller. Preposisjonen må strykes ved DO, og ved preposisjonsobjektet må den repeteres (Ibid., s. 700):

13.1 Mari har *funnet opp* en historie, og Einstein sin kjente relativitetsteori.

13.2 *Mari har *funnet opp* en historie, og Einstein *opp* sin kjente relativitetsteori.

13.3 *Vi *venter på* drosje, og han *lønna*.

13.4 Vi *venter på* drosje, og han *på* lønna.

Et PO kan vanligvis topikaliseres, noe som ikke er mulig for preposisjon og DO (Ibid., s. 700):

14.1 *På drosje* skal jeg vente.

14.2 **Opp en historie* fant de.

Uttalen er også et av særtrekkene ved «verb med preposisjoner». «Verb med preposisjoner» (altså partikkelverb i oppgavens forstand) kan ha tonem 2 som i *biltur*, eller ha trykk på siste stavelse som i *bestå* – de får orduttale. I Norge følger denne forskjellen dialektgrenser, der tonem 2 med trykk på første stavelse er mønsteret brukt i østnorsk som i *biltur*, og trykksterk siste stavelse mønsteret i vestnorsk som i *bestå* (Åfarli, 1997, Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 700). Verbalpartikler danner en prosodisk helhet med verbet, altså har orduttale, også i svensk, med den forskjell at bare partikkelen kan bære trykket (Teleman, Hellberg, & Andersson, 1999, s. 409 og 1.2.1). På den annen side pleier preposisjoner i PO å danne en prosodisk enhet med NF, men de kan også uttales som ett ord med verbet. Det som skiller en slik prosodisk enhet fra orduttalen verbet og partikkelen får innenfor en VPrTK, er at trykket havner på første stavelse, og de får tonem 1 som i *skitur* (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 700). Det høres ut som om uttalen kan brukes som et trygt kriterium for å skille mellom VPrTK og VPO (verb + PO). Men det er en komplikasjon som Teleman et al. (1999, s. 413) har lagt merke til i svensk, så det er mulig at det også finnes i norsk. Trykket som ellers ligger på partikkelen i tilfeller der den danner prosodisk enhet med verbet, blir svakere av at det rematiske trykket ligger på neste ledd:

15. Han har tagit {'ut/out}'pengar.

I og med at vi finner noe lignende i det svenske språket, bør man stille seg skeptisk til bruken av orduttale som kriteriet for å skille mellom VPrTK og VPO i norsk også.

VPrTK og VPO kan sammenlignes også når det gjelder deres semantiske trekk. Både verbalpartikkelen og preposisjonen i PO er knyttet til verbet, men i det det kan sies at VPrT tilfører noe betydning til verbet, er ikke det tilfellet med preposisjonen i preposisjonsobjektet. Uansett om det er snakk om bare en liten modifisering eller en modifisering i høyere grad, er poenget det samme: verbet blir modifisert av partikler

(Haugen, 2009, s. 242). På den annen side tilfører ikke preposisjonen i preposisjonsobjektet en ny betydning til selve verbet, men gjør det mulig å knytte objektet til det:

16.1 Nå har jeg lett i flere dager.

16.2 Hva har du lett *etter*?

16.3 Jeg har lett *etter* en viktig bok.

I den første setningen er det ingen preposisjon. I de to neste er det preposisjon *etter*. Likevel har verbet *å lete* hele tida samme betydning⁴. Den eneste forskjellen er at det er tilknyttet et objekt. Dette er ikke tilfellet i de neste tre setningene:

17.1 Jeg har gitt *opp*!/Jeg har gitt!

17.2 Hva har du gitt *opp*?

17.3 Jeg har gitt *opp* håpet!

Man ser at verbet får en helt annen betydning⁵ i den første setningen hvis vi sløyfer preposisjonen. Her har vi å gjøre med en verbalpartikkel.

En mulig forklaring på slik distribusjon av en preposisjon som fungerer som en del av PO, kan være at den er substitusjon for kasus. Det betyr at den sier noe om substantivet (bestemmer hvilket setningsledd substantive skal være, og her er det *objekt*) og ikke om verbet, selv om det er verbet som styrer hvilken preposisjon som skal bli brukt (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 19 & 412). Derfor kan man utelate preposisjonen når man ikke skal spesifisere objektet (altså substantivet), uten at verbets betydning blir påvirket. En preposisjon som fungerer som partikkel, derimot, påvirker verbets iboende egenskaper, og derfor kan den ikke sløyfes, men må følge verbet uavhengig av setningsform og spesifisering av objektet.

Faarlund et al. understreker at ikke alle sekvenser med rekkefølge verb + preposisjon + nominal blir lette å kategorisere (Ibid., s. 701). Slike tilfeller er for eksempel *komme over*, *skrive under*, *tenke over*, *komme på*. Partikkelverb kjennetegnes ved at et trykklett pronomen kan stå mellom verbet og preposisjonen. Disse eksemplene følger ikke dette mønsteret. Det bør i utgangspunktet bety at vi har med PO å gjøre:

⁴ Med *samme betydning* menes det her at verbet verken endrer aksjonsart eller transitivitet, og det refererer heller ikke til en annen type aktivitet som det for eksempel er tilfellet mellom *å gi* og *å gi opp*.

⁵ Med *annen betydning* menes det her at verbet endrer enten aksjonsart, transitivitet, eller at det referer til en annen type aktivitet, eller en kombinasjon av disse.

18.1 Vi må *komme på en løsning*.

18.2 *Vi må *komme det på*.

Men det er likevel ikke så enkelt som teorien tilsier. Disse verbene oppfører seg slett ikke som preposisjonsobjekter for eksempel når vi skal koordinere to setninger med samme subjekt og verb. Tvert imot. De følger mønsteret til sekvensen preposisjon + DO (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 701). Eksemplet er hentet fra (Ibid., s. 701):

19. Ho kom *over ei billeg bluse* og han (**over*) *ei flott skjorte*.

Brukes de i setninger med formelt subjekt, er nominalet ubestemt:

20. *Det ble skrevet under kontrakten.

Det samme gjelder for topikalisering. Disse verbene følger mønsteret til VPrt:

21. **På en god løsning* kom jeg ikke.

Faarund et al. konkluderer med at alt dette tyder på at nominalfrasen er DO til verbet, og ikke preposisjonsobjekt, som i sin tur også betyr at preposisjonen står fritt i forhold til NF, og dermed har en tettere forhold til verbet.

Haugen (2009) drøfter dette problemet, og kategoriserer også verbene i disse konstruksjonene som partikkelverb. Han foreslår at det finnes to typer verbalpartikler i norsk: den ene adjektivisk (X) og den andre adverbial (Y) (1.2.1).

1.2.2.1 To typer partikkelverb i norsk

Haugen (2009) undersøker konstruksjoner av typen verb + preposisjon/partikkel + nominal. Han identifiserer to forskjellige typer, den ene med verb + preposisjonsobjekt, og den andre med verb + preposisjon + direkte objekt respektivt:

22. Han ventet [på drosje].

23. Han fant [opp] [hjulet].

I likhet med Faarlund et al. bemerker Haugen at det ikke alltid er like enkelt å bestemme om enkelte verb er partikkelverb eller ikke, hvis man bruker plasseringsalternasjon som kriterium. Verbene han undersøker er *komme over*, *skrive under*, *tenke over*, *komme på*, som beskrevet i NRG (1997, s. 701) og tidligere i oppgaven (jf. 1.2.2).

Haugen identifiserer først en gruppe verbalpartikler som kan bytte plass med DO, altså den som har plasseringsalternasjon:

24. Han fant hjulet *opp*. – Han fant det *opp*. – *Han fant *opp* det.

Denne typen verbalpartikkel kaller han for type X (Haugen, 2009, s. 240) (heretter VPrt X). Forskjellene mellom VPrt X og PO er allerede drøftet i oppgaven (jf. 1.2.2), men verb som *komme over* følger verken mønsteret til VPrt X eller PO. Likevel har de flere syntaktiske egenskaper til felles med VPrt X, og det eneste som skiller *komme over* fra VPrt X, er plasseringsalternasjon (Haugen, 2009, s. 242). Haugen kaller verbalpartiklene som i *komme over* for type Y (heretter VPrt Y), og han gir en utførlig beskrivelse av dem.

Forfeltsplassering og utbryting fungerer med PO, men ikke med VPrt X som har plasseringsalternasjon, og VPrt Y som mangler den. Eksemplene er hentet fra Haugen (2009, s. 248):

- 25.1. Ein måtte berre slå av pumpa (VPrt X)
- 25.2. *Av pumpa måtte ein berre slå (VPrt X)
- 25.3. Eg kom over boka i eit antikvariat (VPrt Y)
- 25.4. *Over boka kom eg i eit antikvariat (VPrt Y)
- 25.5. Etter boka leitte dei heile dagen (PO)

Og med utbryting:

- 26.1. Det var pumpa ein måtte slå av (VPrt X)
- 26.2. *Det var av pumpa ein måtte slå (VPrt X)
- 26.3. Det var boka eg kom over i eit antikvariat (VPrt Y)
- 26.4. *Det var over boka eg kom i eit antikvariat (VPrt Y)
- 26.5. Det var etter boka ho leitte heile dagen (PO)

Det som er tydelig i disse eksemplene med VPrt X og Y, er at nominalene er verbets og ikke preposisjonenes komplement, for ellers hadde det normalt vært mulig for VPrt X og Y å danne ett ledd med nominalet og stå i forfeltet.

Haugen viser videre at VPrt Y følger samme mønsteret som VPrt X også når det gjelder koordinering og bestemthetsrestriksjon (Ibid., s. 252), og konkluderer med at alle disse likhetene taler for at konstruksjonene som verb + VPrt Y skal oppfattes som partikkelverb.

For å kunne forklare denne distinksjonen videre tyr Haugen til trajektor/landemerke-asymmetrien fra kognitiv grammatikk (Haugen, 2009, s. 243). Denne asymmetrien er mye

brukt innenfor KS (blant annet Boers, 1996, Haugen, 2009, Lindner, 1983), og den vil bli lagt frem som en del av det teoretiske rammeverket i kapittel 2.

1.2.3 Verbalpartikler og adverbialer

Frem til nå har det blitt gjort greie for syntaktiske, fonologiske og semantiske forskjeller mellom preposisjonsobjekt og partikkelverb, samt presentert to partikkeltyper i norsk. Videre tar denne oppgaven for seg forskjellen mellom verbalpartikler og preposisjoner som er en del av preposisjonsfraser som fungerer som adverbialer.

Teleman et al. (1999, s. 413) skiller mellom partikkeladverbialer og bundne adverbialer først og fremst ved å sammenligne dem fonologisk. Et partikkeladverbial danner en fonologisk enhet med verbet, mens et bundet adverbial som regel ikke gjør det. Videre sier forfatterne at et partikkeladverbial ikke kan stå i forfeltet og heller ikke bak DO og gir noen eksempler (27.1 og 27.2 hentet fra *ibid.*, eget eksempel 27.3):

27.1. **Ut* har regeringstrupperna drivit rebellerna.

27.2. *Regeringstrupperna har drivit rebellerna *ut*.⁶

27.3. *Regeringen har drivit dem *ut*.

Den siste ville vært en helt vanlig setning i norsk, men den er ikke mulig i svensk. Slike adverbialer (i SAGs forstand, se 1.2.1) som vanligvis fungerer som adverbialpartikler, men som står bak DO i slutfeltet, behandler Teleman et al. som bundne adverbialer i SAG. Det er prosodien som er det viktigste kriteriet for å skille mellom partikkeladverbialer og bundne adverbialer, men de understreker at det noen ganger er svært vanskelig å skille mellom dem (Teleman, Hellberg, & Andersson, 1999, s. 413).

De neste to eksemplene er hentet fra Golden, Mac Donald og Ryen (2008). Forfatterne legger merke til at preposisjonene som er en del av adverbialer, har samme form som partikler (definert som preposisjoner uten utfylling):

28. Han klarte ikke å *komme på* melodien. [VPrt]

29. Han klarte ikke å *komme på* toget. [PF]

30. Nå må du begynne å *følge med* i timen. [VPrt]

31. Du kan *følge med de andre*. [PF]

⁶Asterisken her står ikke for å markere at setningen er ugrammatisk, men at forfeltet og slutfeltet ikke er akseptable for verbalpartikler

Preposisjoner (P) kan fungere som kjerne i en PF: $PF = P + NF$. Når en preposisjon er kjerne i en PF, har den til vanlig en NF som utfylling. Sammen kan de fungere som et adverbial. Preposisjoner kan også, som vi allerede har sett, fungere som verbalpartikkel i et PrtV. Kjernen i denne frasen er verbet og ikke verbalpartikkelen. Preposisjoner og verbalpartikler har følgelig forskjellige syntaktiske funksjoner. En tematiseringstest ville vært nok her for å bevise at dette er tilfellet. Men hva med de følgende eksemplene (eksemplene 33.1, 33.3, 33.4 og 33.4 er overtatt fra Faarlund et al. (1997, s. 463), men er noe modifisert; 33.2 er eget eksempel):

- 32.1 Han går *opp*.
- 32.2 Han går *opp bakken*.
- 32.3 Han går *bakken opp*.
- 32.4 Han går *bakken opp og ned*.
- 32.5 Han *hoppet* bakken *ned*.

Faarlund et al. (1997, s. 463) legger merke til at betydningen endres i 33.3, 33.4 og 33.5, og at den refererer til en totalitet. De analyserer eksemplet som *Han hoppet bakken ned* som PF med foranstilt utfylling, og sier at en slik analyse gjelder også for *Han gikk bakken opp*. Likevel legger de til at *bakken opp* nok er best å analysere som to adverbialer. Det ene er adverbialet for vei (*går bakken*) og det andre for retning (*går opp*).

Her foreslås det at *Han går opp bakken* kan analyseres på to måter. I den ene fungerer sekvensen *opp bakken* som PF, der *opp* er kjernen og *bakken* er NF, og i den andre som VPrt X+ DO⁷, der *opp* er VPrt og *bakken* DO (og der betydningen også refererer til en totalitet). I tilfellet med VPrt X+ DO kan VPrt og DO bytte plass, slik at vi får *Han gikk bakken opp* som en følge av plasseringsalternasjonen (jf. 1.2.1). *Bakken* kan fungere som DO her, og verbet *gå* kan forstås omtrent som *passere* utenfor VPrtK, og hele VPrtK som *bestige*. Det kan sies at selv om det ikke er vanlig å *gå bakken opp* (VPrtK), er det imidlertid mulig. Dette viser blant annet at det ikke er mulig å sette helt vantette og klare grenser mellom verbalpartikler og preposisjoner som er en del av PF. Det er behov for en mer detaljert karakterisering av dette forholdet samt forholdet mellom VPrtK og VPO. Rammeverket som har det nødvendige verktøyet vil bli lagt frem i kapittel 2. Med dette avsluttes presentasjonen av noen kriterier for hvordan å skille mellom VPrtK på den ene

⁷ Et par andre eksempler på en transitiv variant av verbet *å gå* er uttrykket *å gå seg vil* og setningen *Eckhoff gikk seg opp på 4. plass* (NTB, 2016) (27.12 i delkapitlet 2.2.2). Setningen *Eckhoff gikk seg opp på 4. plass* er eksempel på VPrt X + DO.

siden, og VPO og VPF på den annen. Temaet for neste delkapittel er tidligere studier av partiklers betydning.

1.3 Tidligere studier av verbalpartiklers betydning

Før vi legger ut på denne korte reisen gjennom tidligere studier, er det greit å understreke at studiene hentet fra andre språk ikke kan overføres direkte til norsk. Grunnen til det er at selv om det finnes mange likheter mellom enkelte partikler, spesielt blant de germanske språka, er de ikke like. I sin studie «Dividing up physical and mental space into conceptual categories by means of English prepositions» har Dirven (1993, referert i Krogstad, 2000, s. 20) konkludert med at forskjellige språk deler opp det fysiske rommet på sin egen idiosynkratiske måte:

«More generally, we can conclude that languages, even the most related ones, have conceptualized the links between spatial and mental domains of experience in slightly or markedly different ways. The basis of it all is the conceptualization of physical space. The structurings that have taken place here also determine the later extensions of these spatial concepts into the mental domains.»

Samtidig er prinsippene som påvirker betydningsutvidelse (jf. 2.1.2) universelle i den forstand at de virker innenfor alle språk, og som i engelsk og svensk, så i norsk. Men det er forskjell på disse prinsippene, for eksempel metafor og metonymi, og deres konkrete instanser i et spesifikt språk. Derfor bør man ikke forvente at forskjellige språk (og kulturer) bruker samme konkrete metaforer til å forklare samme abstrakte domener, det vil si de konkrete metaforene er ikke universelle. I vestlig kultur er det, for eksempel, vanlig å forstå læring gjennom metaforen +SINN ER BEHOLDER+, og når vi lærer, fylles sinnet vårt med informasjon. Til forskjell fra det ovennevnte eksemplet beskrives denne prosessen som *brøyting av veien til visdom* i enkelte indianersamfunn i Amerika (Boers, 1996, s. 27). Den relative nærheten mellom de germanske språka kan likevel bety at sjansen er høy for at man finner prinsipper som virker på tilnærmet samme måte.

En veldig interessant leksikalsk-semantisk analyse av verbalpartikler er Susan Lindners analyse av engelske VPrtK med *out* and *up* (Lindner, 1983). Verbalpartikkelen *up* er den som kan best sammenlignes med den norske verbalpartikkelen *opp*, selv om man ikke kan snakke om 100% samsvar. For eksempel skal engelske VPrtK *speak up* oversettes til norsk med *snakk ut* og ikke *snakk opp*. Likevel er det mange utvidelsesprinsipper som er like, og dette kan brukes som et godt utgangspunkt til sammenligning. La meg gi en

smakebit: I det engelske uttrykket *It's up to you* finner man metaforen +MAKT ER (POSISJONERT) OPPE+, men akkurat den samme metaforen kan man finne i det norske sidestykket *Det er opp til deg*. Det er meget sannsynlig at det norske uttrykket er påvirket av det engelske (Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok, 2005, s. 530). Eksemplet ovenfor viser at det er mulig å trekke paralleller mellom disse to språka, men noe språk vil vi jo også finne.

Lindner (1983) går i bresjen for å bevise at verbalpartikler har betydning til forskjell fra hva lenge har vært et rådende syn på dette tema. I hennes studie trekker hun frem at mange lingvister har syntes at verbalpartikler stort sett ikke er analyserbare. Lindner skriver innenfor Ronald Langackers *space grammar* rammeverk, noe som tillater henne å betrakte syntaktiske og leksikalske strukturer som et kontinuum. Hennes hovedhypotese er at verbalpartikler nesten uten unntak bidrar med betydning til hele verbalpartikkelkonstruksjonen (VPrtK). Hun beskriver predikatene *out* og *up* som komplekse skjematisk hierarkier, det vil si som nettverk av deres særegne betydninger. Hun identifiserer noen få hovedunderskjemaer (se nærmere 2.1.1.4), og viser hvordan de utvides til abstrakte domener ved hjelp av forskjellige betydningsutvidelsesprinsipper som metafor (se nærmere 2.1.2.1). Forbindelsene mellom disse underskjemaene er preget av familielighet (se nærmere 2.1.1.2). Det kan sies at dette verket er denne oppgavens grunnstein.

Norén (1996) skriver om partikkelverb innenfor rammene av leksikalsk semantikk. Innenfor denne teorien er lingvistisk betydning adskilt fra menneskets konseptuelle system (Kovacs, 2011, og 1.2.4), og dette har store konsekvenser for Noréns analyse.

Norén gir en leksikalsk-semantisk beskrivelse av enkelte svenske partikkelverb. Forfatteren overgår ikke regelmessig-uregelmessig-inndelingen av lingvistiske fenomener (se nærmere 2.1). Hennes analysemodell er inspirert av *localistic grammar*, og partiklenes betydning er delt inn i flere leksikalske komponenter som posisjon, bevegelse og grenserelasjon (se 2.1.1.1). Men siden hun ikke bruker metafor, metonymi eller inntrykksskjemaer som prinsipper bak verbalpartiklers betydningsutvidelse, blir hun etterlatt med en del eksempler på bruken av disse verbalpartiklene som hun kaller for leksikaliserte ettersom de ikke er regelmessige (Norén, 1996, ss. 6 – 9). Disse partiklene og verb de står til, blir på denne måten likestilt med andre ord som er oppført hvert for seg i ordbøker. Betydningene til verbalpartiklene blir ikke forent under ett, selv om hun konkluderer med at de er polyseme leksikalske enheter (Norén, 1996, s. 217).

Frank Boers (1996, ss. 10 – 11) har påtatt seg jobben med å gi en leksikalsk-semantisk beskrivelse av romlige preposisjoner. Det at han jobber innenfor kognitiv

semantikks rammer tillater ham å fokusere på deres overførte betydninger. Han beskriver preposisjonene som fordeler seg på *up-down-* og *front-back-aksen*, og deriblant preposisjonen *up* som tilsvarer norske *opp*. Han kaller dem *preposisjoner*, men denne overordnede kategorien inkluderer det som menes med *partikler* i oppgaven. Han anser dem for å være polyseme leksikalske enheter, organiserte som radiale kategorier.

«Svenska partikelverb med in, ut, upp och ner. En semantisk studie ur kognitivt perspektiv» er en studie gjennomført av Strzelecka (2003). Strzelecka har som mål å forklare verbalpartiklers polysemi innenfor kognitiv semantikks rammer. Det hun finner er at mange forskjellige og uensartede betydninger er motivert av betydningsutvidelsesprinsipper som inntrykksskjematransformasjoner, metafor og metonymi (2.1.1.4 og 2.1.2). Startpunktet for en slik betydningsutvidelseskjede er partiklenes prototypiske, romlige betydninger. Forfatteren finner at betydningene i denne kjeden er forbundet gjennom familielikheter (2.1.1.2), og at de danner et radiale nettverk (2.1.1.4).

Strzelecka analyserer flere partikler samtidig, og det gir henne mulighet til å identifisere noen generelle trekk ved dem, som for eksempel at *upp* og *in* ofte har positive konnotasjoner og signaliserer tilnærming til sentrum, mens *ut* og *ner* har negative konnotasjoner og signaliserer at noe beveger seg mot periferi.

1.4 Oppgavens oppbygning

Det teoretiske rammeverket legges frem i oppgavens kapittel 2. Selve kapitlet er todelt. I den første delen gjøres det rede for kognitiv semantikks syn på kategorisering, samt det tradisjonelle synet på den (2.1.1). Disse forskjellige synene på kategorisering gir opphav til noen få sentrale begreper innenfor KS, og de presenteres i denne rekkefølgen: familielikheter (2.1.1.2), prototypeteori (2.1.1.3) og radiale kategorier (2.1.1.4). Det gjøres deretter rede for de viktigste betydningsutvidelsesprinsippene: inntrykksskjematisketransformasjoner (2.1.1.4) og metaforiske og metonymiske projiseringer (2.1.2). Denne delen avsluttes med en presentasjon av Langackers konstituentstruktur (2.1.3), og den brukes til å undersøke i detalj forskjellene mellom verbalpartikkelkonstruksjoner på den ene, og konstruksjoner med verb og preposisjonsfraser eller preposisjonsobjekt på den annen side. Denne undersøkelsen danner grunnlaget for oppgavens definisjon av verbalpartikler, som da fastslås.

Den andre delen av kapittel 2 gir en oversikt over betydningene av *opp* som er å finne i noen ordbøker (2.2.1). Avslutningsvis drøftes det hvorvidt man finner uregelmessighet eller et kontinuum ved verbalpartiklers betydninger (2.2.2).

Oppgavens hypotese formuleres i kapittel 3 (3.1), og den er etterfulgt av en presentasjon av materiale (3.2) og metode som blir brukt i oppgaven (3.3).

Analysedelen er plassert i kapittel 4. Den er også todelt. I den første delen finner man beskrivelsen av de romlige betydningene av verbalpartikkelen *opp* (4.1.), og i den andre av de metaforiske (4.2). På slutten av dette kapitlet er et radiale nettverk av verbalpartikkelen *opp* sine betydninger, som er en billedlig oversikt over alle betydningene som er beskrevet i oppgaven (4.3). Oppgaven avsluttes med en konklusjon (5).

2 TEORETISK RAMMEVERK

I den første delen av dette kapitlet blir det teoretiske rammeverket, som er kognitiv semantikk, lagt frem. Kategorisering, som er en av menneskets viktigste kognitive aktiviteter, blir tatt opp sammen med det tradisjonelle synet på det. Deretter følger en utførlig beskrivelse av kognitiv lingvistikks syn på kategorisering med teorien om prototyper og radiale kategorier. Det vil også bli snakk om de kognitive mekanismene som setter betydningsutvidelse i gang: inntrykksskjematransformasjoner, metafor og metonymi. Trajektor/landemerke-asymmetrien og konstituentstruktur, som er mye brukte redskaper innenfor KS, blir også presentert i dette kapitlet, og vi skal se nærmere hvordan de kan hjelpe med å skille mellom VPrK, VPF og VPO. Til slutt gjøres det rede for hvordan den leksikalske enheten *opp* med sine betydninger er definert i litteraturen, og to forskjellige syn på verbalpartiklers betydning blir beskrevet.

2.1 Kognitiv semantikk

Den teoretiske rammen i denne oppgaven er kognitiv semantikk. KS hører inn under kognitiv lingvistik. I den kognitive lingvistiske teorien anses språkkunnskapene våre å være en del av menneskets generelle kognitive evne. I praksis betyr det at det ikke er lett å avgrense betydningen til en leksikalsk enhet. Bruken av en leksikalsk enhet fremkaller både vår universelle og idiosynkratiske kunnskap om den. Følgelig ser kognitive lingvister på det mentale leksikonet som ensyklopedisk (Boers, 1996, s. 13). At betydning er ensyklopedisk, er et av de sentrale postulatene i KL. Det vil si at alt du vet om et konsept, er en del av dets betydning, eller kan bli det. Konsekvensen er at det ikke finnes en tydelig forskjell på semantisk representasjon og generell kunnskap: «Linguistic meaning (and thus the language) is not separate from other forms of knowledge of the world that we have [...], it involves the knowledge of the world that is integrated with our other cognitive capacities» (Geeraerts, 2006, s. 5).

Dette står i kontrast til det objektivistiske synet på språket og betydning. Generativ lingvistik og strukturalisme støtter dette synet. Det forutsetter at språket er en egen modul i hjernen som er uavhengig av våre andre kognitive evner, og at betydningen til en leksikalsk enhet ikke er avhengig av andre kunnskapsformer. Betydninger blir til gjennom korrespondanser med entiteter eller kategorier som eksisterer enten i den reelle verden eller alle mulige verdener (Lakoff, 1990, ss. 159 – 160). Boers (1996, s. 23) kaller disse

korrespondansene for «the objectivist mirroring of external reality». Det betyr at disse korrespondansene bør være objektive og faste, og uavhengige av andre kunnskapsformer. Et slikt syn går hånd i hånd med den klassiske kategorimodellen som anser kategorier for å være diskrete. Dette skal bli mer snakk om senere i oppgaven (2.1.1.1).

Dessuten mener de kognitive lingvistene at vårt lingvistiske system består av enheter som representerer samme "ting" på forskjellige nivåer. Med andre ord danner morfologi, leksikon og syntaks et kontinuum (Boers, 1996, s. 13).

Denne antagelsen har snudd lingvistikken på hodet, da det har vært vanlig å skille mellom grammatikken på den ene, og leksikonet på den annen side både i strukturalismen og i den generative grammatikken (Boers, 1996, s. 13). Denne todelingen er basert på en rekke andre antagelser som, blant annet, skillet mellom regelmessige og uregelmessige prosesser og strukturer. Og der kommer grammatikken inn i bildet med regelmessighet, og leksikonet med uregelmessighet (Lindner, 1983, s. 30) eller med andre ord *tilfeldighet*. Denne todelingen er imidlertid lite formålstjenlig når det kommer til en del lingvistiske enheter som for eksempel noen setningskonstruksjoner, idiomer, preposisjoner og partikkelverb, siden de i praksisen viser å ha egenskaper både til det ene og det andre (se spesielt case-studier i Lakoff, 1990). Partikkelverb har ofte blitt omtalt som idiomatiske uttrykk, og dermed uforutsigbare, noe som førte til at de har blitt neglisjert. I KL er de derimot behandlet på lik linje med andre lingvistiske enheter (Boers, 1996, s. 14).

Ved siden av kognitiv lingvistikks oppfatning av vårt lingvistiske system, var det en annen ting som muliggjorde en slik behandling av partikkelverb, nemlig kognitiv lingvistikks syn på kategorisering. Det kan forstås som et slags alternativ til det som gjerne kalles *klassiske kategorier*. Både det klassiske og det kognitive synet på kategorier vil nå bli presentert. Det kognitive synet forutsetter at det finnes forskjellige typer forbindelser mellom kategorimedlemmer, og dette blir beskrevet. En av oppgavens hypoteser er at verbalpartikkelen *opp* med sine betydninger danner en *radial kategori*. Det blir forklart hvordan en radial kategori ser ut, og noen prinsipper for betydningsutvidelser innenfor den blir lagt frem.

2.1.1 Kategorisering

Kategorisering er an av de mest grunnleggende kognitive aktiviteter. Den er altgjennomtrengende. Den hjelper oss mennesker å forstå verden. Selve måten man kategoriserer ting på, har mye å si – eller i enkelte tilfeller å «skjule» - om fenomenet det

forskes på (Croft & Cruse, 2004, s. 74, Ungerer & Schmid, 1996, ss. 2 – 3). Å velge en spesiell preposisjon, adverb eller partikkel til å beskrive en situasjon, er også en slags kategorisering. Hvis vi ser et fly på vei til et sted, kan vi beskrive den bevegelsen på følgende måte (eksemplet er konstruert):

1. Flyet flyr opp mot Bergen.

Problemet er bare at denne bevegelsen er minst like mye *til side* som det er *opp(over)*. Ved å beskrive den med *opp* har vi kategorisert den som en opp(over)-bevegelse. Dens vertikale natur blir understreket, men dens horisontale natur blir tilsidesatt, eller «skjult».

Kategorisering involverer at vi erkjenner, «plukker ut» noe, og gjør det til en individuell enhet eller erfaring. Det fungerer deretter som et eksempel på andre mulige eller virkelige instanser av samme type. Vi dissekerer altså virkeligheten som det faller oss. Det er viktig å bemerke at det er mennesker som «plukker ut» og dissekerer det vi oppfatter som en enhet avhengig av situasjonen vi befinner oss i og våre behov. Det gjør kategorier til abstrakte mentale konstruksjoner, og de blir gjerne kalt *konseptuelle kategorier* (Croft & Cruse, Cognitive Linguistics, 2004, s. 74). Konseptuelle kategorier er altså menneskeskapte.

2.1.1.1 Klassiske kategorier

Den siste setningen ovenfor er noe som ikke alle lingvistiske teorier ville sagt seg enig i. Det har lenge vært vanlig å tenke at det er mulig å beskrive verden sett med Guds øyne, altså at det finnes bare én riktig måte å beskrive verden på (Lakoff, 1990, s. 9). Den klassiske modellen av konseptuelle kategorier forutsetter dette synet. Ordet «klassisk» brukes her i to forskjellige betydninger. Den ene kommer fra at dette synet kan spores tilbake helt til antikkens Hellas og Aristoteles, og den andre fra at det har vært det rådende synet innenfor vitenskapen (Taylor, 1995, s. 22).

En klassisk kategori kan lett beskrives og avgrenses ved hjelp av nødvendige og tilstrekkelige betingelser, eller komponenter, som alle medlemmene i en kategori har til felles (Croft & Cruse, 2004, s. 74, Lakoff, 1990, s. 5). Det finnes, med andre ord, noen avgjørende, *essensielle* egenskaper, og når vi sjekker om de er til stede hos enkelte enheter, får vi et svart-hvitt svar på om de hører til én og samme kategori eller ikke. Om vi må bestemme om en enhet er for eksempel *en kopp*, må vi bare søke opp den essensielle definisjonen av *en kopp*, se om den enheten har alle de essensielle egenskapene, og så er oppgaven gjort! Disse betingelsene bør gjøre det lett å sette enheter inn i en kategori, eller utelukke dem. Noe er altså enten medlem i en veldefinert kategori eller ikke. Det finnes ingen

andre muligheter, eller *mellomting*, ergo er grensene mellom kategoriene klare. Dette synet på kategorier tilskrives Aristoteles. Det kom ikke som et resultat av empiriske undersøkelser, men som et filosofisk ståsted, en teori som deretter ble tatt for gitt innenfor vitenskapen uten å være utfordret (Lakoff, 1990, s. 6).

Denne måten å kategorisere ting på har sine gode og dårlige sider. Med de gode sidene menes det her at den jo kan anvendes i mange situasjoner, men dermed er det ikke sagt at den er universell. Det har vist seg at kategorisering er mer kompleks enn den klassiske modellen tilsier, og at det finnes mange eksempler der den ikke er anvendbar (Lakoff, 1990, s. 5). Denne mangelen har fått mange vitenskapsfolk til å foreslå nye teorier. For noen av disse teoriene kan det sies at de har revolusjonert vår forståelse av kategorisering.

2.1.1.2 Wittgenstein og familielikheter

Blant de første som har lagt merke til at klassiske kategorier ikke er universelle, er Ludwig Wittgenstein. Han har observert at mange hverdagskonsepter, som for eksempel det tyske begrepet *Spiel*, ikke kan defineres ved hjelp av nødvendige og tilsktrekkelige betingelser og forslått begrepet *familielighet* (Croft & Cruse, 2004, s. 76, Lakoff, 1990, s. 16). Han har vist at *Spiel* (som kan oversettes som *spill*, *lek* eller *kamp* til norsk avhengig av kontekst) ikke kan forstås som en klassisk kategori, siden det ikke fantes noen trekk som var felles for alle medlemmene i denne kategorien (Lakoff, 1990, s. 16). Medlemmene lignet hverandre på forskjellige måter. Ingen av dem hadde alle egenskapene⁸, men alle hadde noen. Akkurat som i en familie. Hvis et barn i en familie ligner sin tante, og et annet sin onkel, mens resten er mest lik mor og far, kan det sies at de har noen overlappende likheter, men tydeligvis ikke alle. Likevel er de alle medlemmer av én kategori – en familie. Disse overlappende likhetene kan illustreres på denne måten: AB, BC, CD, DE... (Rosch & Mervis, 1975, referert i Ungerer & Schmid, 1996, s. 25). Den klassiske kategorimodellen ville ikke klart å fange alle medlemmene opp under én kategori.

Videre fant Wittgenstein ut at enkelte medlemmer i en kategori var mer *sentrale* enn andre, de var altså bedre eksempler på kategorien enn andre (Lakoff, 1990, s. 17), noe som også Eleanor Roschs forskning viste (2.1.1.3). Wittgenstein bemerket også at kategorier ikke hadde noen forhåndsbestemte grenser. Grensene kunne forflyttes og utvides (Lakoff, 1990,

⁸ Vi kan også forstå dem som og sammenligne dem med attributter (Ungerer & Schmid, 1996, ss. 26 – 27, Taylor, 1995, s. 40), men termen attributt blir likevel beholdt til bruken innenfor den kognitive lingvistiske teorien (se mer i 2.1.1.3)

s. 16). Hans arbeid har direkte påvirket utviklingen av en av de nye teoriene om kategorisering, nemlig prototypeteori.

2.1.1.3 Prototypeteori

Eleanor Rosch gikk i Wittgensteins fotspor og begynte å revurdere den klassiske modellen av konseptuelle kategorier. Hun fokuserte blant annet på en implikasjon av den klassiske modellen som tilsier at ingen av medlemmene i en kategori kan være bedre representanter av kategorien enn andre. Implikasjonen følger av at kategoriene er definert bare ved hjelp av de egenskapene alle medlemmene har, altså de nødvendige og tilstrekkelige (jf. 2.1.1.1). Forskningen hennes viste at denne implikasjonen ikke holdt vann. Kategorier har bedre og verre eksempler. De beste eksemplene i en kategori kalte hun *prototyper* (Lakoff, 1990, s. 7, Ungerer & Schmid, 1996, ss. 12 – 20).

Rosch har forsket på farger. Fargespektrum kan oppfattes som en kategori, og hennes studie skulle avdekke om noen farger var bedre eksempler enn andre i denne kategorien. Hun jobbet med talerne av Dani-språket. I Dani-språket finnes det bare to ord for farger som tilsvarende lyse og mørke farger i norsk. Til tross for dette var Dani-folket i stand til å gjøre forskjell på primære fargekategorier som gult, oransje og grønt. De fokale fargene tilsvarte det Rosch kalte *kognitive referansepunkter* eller prototyper. De kan forstås som medlemmer av kategorier eller underkategorier, som har en spesiell kognitiv status. Med andre ord oppfattes de av mennesker, som de beste eksemplene av sin type. Dessuten er prototyper de mest *sentrale* medlemmene i en kategori, og de som er mindre prototypiske er mindre sentrale, eller mer *perifere* (Lakoff, 1990, ss. 40 – 41, Evans & Green, 2006, ss. 28 – 29).

Noen forfattere har kritisert Rosch' prototypeteori. Kort sagt er det fordi den ikke alltid gjenspeiler de virkelige forholdene. For eksempel kan noen kategorier mangle prototyper. Lakoff (Evans & Green, 2006, s. 269, Lakoff, 1990, ss. 42 – 46) går i bresjen for å forsvare prototypeteorien, og sier at prototyper ikke nødvendigvis gjenspeiler virkeligheten, men heller hvordan sinnet vårt fungerer. Det er mulig å forstå prototyper som mentale representasjoner som de konkrete eksemplene og deres prototypikalitet blir målt opp mot (Ungerer & Schmid, 1996, s. 39). Derfor kan vi snakke om psykologisk reell prototypstruktur ved kategorier (Taylor, 1995, s. 51). En slik oppfatning etterfølges i oppgaven. Men uansett hvordan man konseptualiserer prototyper, er konklusjonen den samme: i en kategori kan det finnes *asymmetrier*. Ikke alle medlemmer er like. Noen er mer sentrale enn andre.

Denne ulikheten betyr ikke at noen medlemmer i en kategori må være mindre medlemmer enn andre. Den asymmetrien som eksisterer blant medlemmene, går ut på at det finnes en *indre struktur* som gjenspeiler denne asymmetrien. Og denne indre strukturen inngår følgelig i våre begrep om noe (Lakoff, 1990, s. 45). Som Rosch sier, er >PINGVINER< 100% FUGLER, men de er ikke like prototypiske som >EN SPURV<⁹.

Prototyp effekter gjelder like mye for lingvistiske strukturer som for ikke-lingvistiske fordi de benytter seg av samme generelle kognitive evner (Lakoff, 1990, s. 57). Lingvistiske kategorier er like alle andre kategorier i vårt begrepssystem, og i likhet med dem viser de prototyp effekter (Lakoff, 1990, s. 67). Prototyper som inkluderer flere modeller eller domener, kalles *sammensatte prototyper* eller *radiale kategorier* (Evans & Green, 2006, ss. 275-276), og de blir beskrevet i neste delkapittel.

2.1.1.4 Radiale kategorier

I kognitiv semantikk finner man flere typer kategorier. Kategorisering i KS forutsetter at objekter ikke er kategorisert ved hjelp av nødvendige og tilstrekkelige betingelser som gjør at eventuelle overlappingsområder mellom dem ikke kommer til synet (se 2.1.1.1). Kategorier har til en viss grad en indre struktur, og grensene mellom dem er ikke nødvendigvis helt klare (Lakoff, 1990, s. 45, Geeraerts, 2006, s. 148). Dette har allerede vært berørt i delkapitlene 2.1.1.2 og 2.1.1.3. En av oppgavens hypoteser er at betydningen til verbalpartikkelen *opp* kan beskrives som *radial kategori* som er en av kategoritypene brukt innenfor KS. La oss nå se hva som kjennetegner radiale kategorier.

Radiale kategorier har et eller flere sentrale medlemmer som danner et nettverk med andre medlemmer (perifere medlemmer). Forbindelsene mellom de sentrale og perifere medlemmene er ikke vilkårlige, men de kan heller ikke genereres ved hjelp av generelle regler (Lakoff, 1990, s. 84). For å kunne beskrive dem må vi forlate vilkårlig/forutsigbart-todelingen når det gjelder betydningsutvidelser. Det er nødvendig å innføre *motivasjon*-konseptet. Enkelte betydninger er følgelig ikke forutsigbare, men motiverte. Når man skal beskrive en radial kategori, er det viktigst å definere det sentrale medlemmet, eller medlemmene, og identifisere prinsipper som står bak utvidelser fra de sentrale til de perifere. Det er disse utvidelsesprinsippene som skaper kategorier (Clausner & Croft, 1999, ss. 2 –

⁹Rosch bruker egentlig >RØDSTRUPE< som eksempel på mer prototypisk FUGL i engelsk, men i en liten spørreundersøkelse som ble gjennomført blant noen få morsmålsbrukere av norsk og i forbindelse med denne oppgaven, viste det seg at >SPURV< er et bedre eksempel i norsk, det vil si at den er mye mer prototypisk enn >RØDSTRUPE<. Så for poengets skyld brukes den her. Det blir uansett ikke feil siden >RØDSTRUPE< hører til ordenen SPURVEFUGLER.

3). La oss si at den sentrale betydningen av *opp* er *oppover*. Vi kan fint se denne betydningen i eksemplet *Ballongen svever opp*. Likevel hjelper dette oss lite til å forstå eksemplet som *Hun har rykket opp til å bli leder*. Årsaken er at vi ikke vet hva som er *opp* her. Men hvis vi godtar metaforen +HØY STATUS/RANG ER OPP+ (se nærmere 2.1.2), kan vi uten større problemer skjønne at hun har rykket opp rangstigen til å bli leder. Så denne metaforen har utvidet betydningen av *opp*.

Ved siden av metafor er også *image schemas* og *metonymi* prinsipper som tas i bruk i oppgaven, og som står bak betydningsutvidelser i radiale kategorier, og disse presenteres nedenfor.

Inntrykksskjemaer

Betydningsutvidelser kan skje på basis av våre kroppslige erfaringer. Men det er ikke alltid slik at det skjer på basis av bare én konkret erfaring. Mange forskjellige fysiske erfaringer, alle sanser inkludert, kan ha repeterende struktur, og dermed mye til felles (Johnson, 1987, s. 2). Ved å filtrere det som er felles, får man *image-schemas* (se også *skjematisering* i 2.1.3). De representerer en slags billedlig syntese av disse erfaringene, og er kinestetiske i sin natur. På grunn av det kan de oversettes til norsk som *inntrykksskjemaer* (Krogstad, 2000, s. 17). Siden de blir til gjennom vår fysiske interaksjon med omgivelsene, sier man at de er *kroppsliggjort*. De er dynamiske strukturer som kan beskrives som abstrakte¹⁰ forestillinger eller skjemaer. Deres skjematiske natur gjør at de ikke inneholder like mye detaljer som konkrete mentale bilder (Clausner & Croft, 1999, s. 14). Noen inntrykksskjemaer er strukturert før og uavhengig av ethvert konsept (Johnson, 1987, s. 28, Lakoff, 1990, s. 275). Det betyr ikke at de eksisterer *a priori*, men blir skapt gjennom våre erfaringer for så å fungere som «a continuous structure of an organizing activity» (Johnson, 1987, s. 29). Sagt på en annen måte organiserer de vår kunnskap, først og fremst vår kroppslige kunnskap, og deretter vår ikke-kroppslige gjennom metaforer (se under 2.1.2.1 og Clausner & Croft, 1999, s. 14 og Boers, 1996, s. 23).

Deres universelle og abstrakte natur gjør dem velegnet til bruk innenfor andre kognitive domener som for eksempel språk. Inntrykksskjemaer fremstiller en alternativ måte å analysere og forstå blant annet lokative forhold på, og dermed også preposisjoner og partikler. Den mest sentrale betydningen av en partikkel kan også fremstilles som det mest

¹⁰ Clausner & Croft (1998, s. 14) legger merke til at «ting» kan være abstrakte på to forskjellige måter. Inntrykksskjemaer er abstrakte på den måten at de er skjematiske, men det at de er kroppsliggjort gjør dem ikke-abstrakte på den andre måten.

sentrale skjemaet. Det er rimeligere å bruke ordet *sentral* istedenfor *prototypisk* fordi denne fremstillingsmåten av verbalpartiklers betydning utelukker bruk av attributter (jf. 2.1.1.2). Prototypikalitet antyder at kategoristrukturen er rik (jf. 2.1.1.3), noe som ikke er tilfellet når det gjelder inntrykksskjemaer (Ungerer & Schmid, 1996, s. 162).

A prototype is a typical instance of a category, and other elements are assimilated to the category on the basis of their perceived resemblance to the prototype; there are degrees of membership based on degrees of similarity. A schema, by contrast, is an abstract characterization that is fully compatible with all the members of the category it defines (so membership is not a matter of degree); it is an integrated structure that embodies the commonality of its members, which are conceptions of greater specificity and detail that elaborate the schema in contrasting ways. (Langacker, 1987, referert i Taylor, 1995, s. 66)

Et inntrykksskjema som vi kommer til å ha bruk for i oppgaven, er *målestokk-skjema*. Målestokksskjemaet kommer fra at vi sammenligner forskjellige foretelser, så begreper som *mer*, *samme* og *mindre* trer frem, og kan brukes innenfor en rekke erfaringer som *(an)tall*, *mengde*, *styrkegrad*, *følelsesintensitet* og så videre. Korrespondansen mellom *mer* og *opp* er en instans av dette skjemaet. Den oppstår ikke som en følge av likheten mellom domenet *mer* og domenet *opp*, men av erfaringskorrelasjon: når vi legger mer av en substans til en haug, vil nivået (haugens høyde) øke (Clausner & Croft, 1999, ss. 14 – 15). Så når en mengde øker i høyde, øker også dens volum og tyngde. Som følge bruker vi den vertikale dimensjonen til å uttrykke de andre variablene også (Boers, 1996, s. 32).

Inntrykksskjemaer kan motivere polysemi (se nærmere 2.1.2), og det skjer på tvers av hele leksikonet gjennom *inntrykksskjematransformasjoner*. Hvis vi danner et nytt skjema ut av et sentralt inntrykksskjema ved å fokusere på noen av dets elementer, kaller vi det for inntrykksskjematransformasjon. Naturlige inntrykksskjematransformasjoner spiller en sentral rolle i utformingen av radiale kategorier, og de er ikke vilkårlige, men gjenspeiler våre erfaringer (Gibbs, Jr. & Colston, 2006, s. 239 – 242). Se for eksempel *vei-skjema*. Det oppstår gjennom det vi repeterer daglig, nemlig å bevege oss fra et sted til et annet. Denne erfaringen vil repetere seg resten av livet og er strukturert som *kilde-vei-mål* (Boers, 1996, s. 12). Inntrykksskjemaer kan transformeres på mange måter. Et vei-skjema i 2.1 kan transformeres til et skjema med slutt punktet i 2.2 der vi fokuserer på målet (konstruerte eksempler):

- 2.1. Vi *drar* den *opp*.
- 2.2. Vi *drar* den *opp* til femte etasje.

En annen transformasjon knyttet til dette skjemaet, er når vi «skanner» et objekt, det vil si fører blikket vårt langs det. I et slikt tilfelle kan dets utstrekning i rom få et dynamisk aspekt:

2.3. Stien går opp til seteren.

Clausner og Croft (1998) argumenterer for at inntrykksskjemaer er *inntrykksskjematiske domener*. Denne måten å betrakte dem på gir ingen større teoretiske konsekvenser for denne oppgaven. Termen *inntrykksskjemastransformasjoner* er langt vanligere i litteraturen, og av den grunn vil den bli brukt videre i oppgaven.

Inntrykksskjemaer med sine transformasjoner danner radiale kategorier sammen med metaforisk og metonymisk projisering som skal bli presentert i neste delkapittel. Lakoff (1990, s. 153) kaller radiale kategorier *de mest radikale prototypfenomenene* fordi de kan involvere flere typer kognitive modeller (metaforiske, metonymiske og inntrykksskjema-modeller) som er organisert rundt et senter. Deres unike og rike struktur gjør det mulig for oss å beskrive betydninger til preposisjoner og verbalpartikler, og dermed også verbalpartikkelen *opp*.

La meg oppsummere hva radiale kategorier forutsetter: at det finnes ett eller flere konvensjonelle sentrale medlemmer, at kategorimedlemmene kan utvides ved hjelp av enkelte prinsipper som går fra mer sentrale medlemmer til mindre sentrale (disse prinsippene er blant annet metaforiske og metonymiske projiseringer og inntrykksskjema-transformasjoner), og at disse utvidelsene er spesifikke og konvensjonelle (men ikke tilfeldige). Det siste betyr ikke at vi kan forutsi hva slags utvidelse som skal skje, men vi kan beskrive dem ved hjelp av de ovennevnte prinsippene (Lakoff, 1990, s. 204).

2.1.2 Betydningsutvidelser: Metafor og metonymi

I denne oppgaven anses verbalpartikkelen *opp* for å være en polysemisk leksikalsk enhet. For å kunne beskrive polysemi må vi betrakte den i forhold til homonymi. Det som er felles for begge, er at de forestiller en enkelt fonologisk enhet med flere betydninger. Forholdet mellom disse betydningene er hovedforskjellen mellom disse to fenomenene. Mens vi finner ikke-relaterte betydninger i homonymi, skal de på en eller annen måte være relaterte i en polysemisk enhet. Ergo et ord som er polysemisk er bare ett ord, mens et ord som er homonymisk er homonymisk i forhold til et annet ord. Dermed er polysemi et forhold

betydningene imellom innenfor ett ord, og homonymi er forholdet mellom betydningene til to eller flere ord (Lakoff, 1990, s. 316).

Implisitt betyr dette at vi betrakter et ord som en konseptuell kategori. I tillegg er det blitt nevnt tidligere at Wittgenstein har påpekt at grensene til en kategori kan utvides (2.1.1.2), det vil si at vi kan utvide betydningene av dette ordet. Det finnes flere måter denne utvidelsen kan skje på, og noen av dem er projisering gjennom metafor og metonymi. Hvis inntrykksskjemaer organiserer våre fysiske erfaringer, gjør metafor og metonymi en jobb med å overføre eller lenke disse erfaringene til våre tanker (se 2.1.1.4 og Boers, 1996, s. 23). På denne måten får vi et komplekst nettverk av forbindelser mellom betydningene innenfor ett ord (Ungerer & Schmid, 1996, s. 118).

Metafor og metonymi er i retorikken kjent som talefigurer, troper, men innenfor kognitiv semantikk representerer de kognitive mekanismer for betydningsutvidelse, og kalles gjerne konseptuell metafor og metonymi. De er noen av de basale kognitive mekanismene og er hyppig brukt (Ungerer & Schmid, 1996, s. 118). «They show [...] what the role of general cognitive mechanisms is and how do specific domains of experience interact» (Geeraerts, 2006, s. 11). Projisering kan skje fra et domene til andre domener, eller fra en del av et domene til andre deler av samme domenet. Denne projiseringen skjer også hos preposisjoner og verbalpartikler:

Most spatial prepositions are also used to express figurative meanings. This results from a general tendency to view reality in terms of space. The figurative meanings of prepositions are thus not completely unsystematic and capricious, but are grounded on their spatial meanings. In trying to determine and understand the figurative use of prepositions it is useful to look for their basic, spatial meaning and the motivational link between the spatial and figurative use. (Radden, 1989, referert i Krogstad, 2000, s. 28)

2.1.2.1 Metafor

Projisering er en felles karakteristikk av både metafor og metonymi, men det finnes også ting som skiller dem fra hverandre. Metafor forestiller projisering fra et konkret eller velkjent domene (*kildedomene*) til andre mer abstrakte eller mindre kjente domener (*måldomene*). I praksis betyr det å forstå et mindre kjent erfaringsdomene på et annet bedre kjent domenes premisser eller i forhold til det. Vi kan forstå metafor som kartlegging fra kildedomenet (for eksempel *gresk*) til måldomenet (for eksempel *integraler*). Strukturen fra kildedomenet og måten vi har konseptualisert det, projiseres slik til måldomenet (Croft, 2006, s. 278 – 280, Ungerer&Schmid, 1996, s. 120) (konstruert eksempel):

3.1. For meg er integraler helt gresk.

integraler – måldomene

gresk – kildedomene

Det som er vanlig å forbinde med gresk, er at det er et språk veldig få forstår, og akkurat denne egenskapen er den som projiseres fra kilde- til måldomenet:

3.2. For meg er integraler helt gresk. = For meg er integraler uforståelige.

Konklusjonen er at ikke nødvendigvis hele domenet må projiseres, eller dets prototypiske betydning (i det ovennevnte tilfellet er den prototypiske betydningen til gresk språk, men den metaforiske projiseringen fører oss ikke til konklusjon at *For meg er integraler et språk* og heller ikke til *For meg er integraler et uforståelig språk*). Det som egentlig projiseres, er bare en del av den samlede betydningen, og hvilken del som skal projiseres, er betinget av konteksten ((Croft, 2006, s. 295, Ungerer & Schmid, 1996, s. 116), og den mest logiske her er bare epitetet *uforståelig*.

Noen lingvister mener at konseptualiseringen av måldomener kan skje via inntrykksskjemaer, det vil si at inntrykksskjemaene danner grunnlaget for den romlige konseptualiseringen av abstrakte kategorier; de bringer logikken sin med seg (jf. 2.1.1.4). Det betyr at inntrykksskjemaene kan oppfattes som en slags domener slik som Clausner og Croft (1998) har argumentert for. Hvis vi bruker metaforen +LIVET ER EN REISE+, forestiller vi oss ikke akkurat en reise, men veiskjemaet med sine elementer og de spesifikke forholdene mellom dem (Ungerer & Schmid, 1996, s. 127).

Metaforer er sentrale hvis man skal forske på naturlig språks semantikk. Metaforer er ikke bare ord: de er et mentalt, kognitivt fenomen, først og fremst, og deretter et språklig. Metaforer er konvensjonelle, brukes hele tida og automatisk (med eller uten bevissthet) (Ungerer & Schmid, 1996, ss. 116 – 121).

2.1.2.2 Metonymi

Man kan betrakte metonymi som en underkategori av metafor. Mye av det som er sagt om metafor, gjelder også for metonymi. Forskjellen er at projiseringen som hos metaforer skjer mellom to adskilte domener, skjer innenfor samme domene i metonymi, og det fra helhet til del eller motsatt (Croft, 2006, s. 278 – 280). Begge konseptene er med andre ord deler av en og samme kontekst (Lakoff, 1990, s. 84). Når vi for eksempel sier at *Norge møter Ungarn i play-off*, er det ikke hele Norge og Ungarn som skal spille mot hverandre (legg merke til at Norge og Ungarn er konseptualisert her som nasjoner bestående av folk,

og ikke som geografisk avgrensede områder). Her står Norge og Ungarn for respektive fotballandslag. Vi kan se på det norske og det ungarske fotballandslaget som noe som tilhører disse landene. Så de er deler av et større konsept, og derfor er det mulig å ha metonymisk betydningsutvidelse der helheten eller landene kan stå for delene, altså fotballandslagene. Vi kan med andre ord si at helheten kan stå for enten en underkategori, eller et medlem av en underkategori, eller motsatt (Lakoff, 1990, s. 79). Den andre muligheten er godt representert i ordtaket *å ha tak over hodet*, der *taket* som er en del, står for hele konseptet *hus*. Modeller med metonymisk betydningsutvidelse kaller man for *metonymiske modeller* innenfor kognitiv semantikk.

Metafor og metonymi skal gi oss en forklaringskraft bak betydningsutvidelser. Det som er felles for både den metaforiske, metonymiske og inntrykksskjema-modellen, er at de alle overfører vår kunnskap fra det mer kjente, ofte konkrete, til det mindre kjente, ofte abstrakte, domenet, og organiserer det på en ny måte. Og tar vi i betraktning antagelsen om at preposisjoner og dermed verbalpartikler har sin romlige betydning som den primære og prototypiske (se nærmere i 2.2), får vi da mulighet til å utnytte de ovennevnte modellene for å forklare hvordan de romlige betydningene er blitt utvidet til de mer abstrakte. Denne muligheten skal bli utnyttet i denne oppgavens analysedel.

En annen del av KS som har redskaper som kan hjelpe oss skille mellom VPrtK, VPO og VPF, er temaet i neste delkapittel.

2.1.3 Konstituentstruktur

I delkapittel 1.2.3 er det vist at at det ikke går an å sette helt vantette og klare grenser mellom verbalpartikler og preposisjoner som er en del av PF. Det er konkludert med at det er behov for en mer detaljert karakterisering av forholdet mellom VPrt og preposisjoner innenfor PF, samt forholdet mellom VPrtK og PO. I KS finner man verktøyet som kan brukes til denne karakteriseringen. Det er snakk om konstituentstruktur. Konstituentstruktur er utviklet innenfor Langackers kognitive grammatikk (heretter KG), men den har påvirket og brukes innefor KS. Den skal ikke bli presentert i detalj her. Hensikten er å gi en oversikt som inneholder alt som er nødvendig for analysen i denne oppgaven.

Alle lingvistiske enheter oppstår gjennom *skjematisering*. Skjematisering er en av våre grunnleggende kognitive prosesser. Den hjelper oss å kjenne igjen gjentatte mønstre i alle våre erfaringer (jf. *inntrykksskjemaer* i 2.1.1.4). Slike gjentatte mønstre blir gjerne kalt skjematiske konstruksjoner, og de inneholder det som er felles for spesifikke, konkrete

konstruksjoner (Haugen, 2009, s. 244). Et verb kan for eksempel presenteres skjematisk som et relasjonelt predikat (se under for predikat) med utstrekning i tid (Boers, 1996, s. 16). For å kunne forstå skjemaene som oppstår i språket på alle nivåer og dermed også partikkelverb, er det greit å bli kjent med Langackers *konstituentstruktur*.

Konstituentstruktur er å forstå som den rekkefølga komponentane i samansette konstruksjonar blir kombinerte i ved syntagmatisk kombinerer, og konstituentstruktur er ein av fire primære faktorar i Langackers valenskonsept, jf. Langacker (1987: 277 ff.). Når komponentane i grammatiske konstruksjonar blir kombinerte, er det ein valensrelasjon mellom dei, og det alle valensrelasjonar har felles, er at det er ein korrespondanse mellom substrukturar i komponentane, dvs. at komponentane har delvis overlappende struktur. Det er denne felles strukturen som gjer integreringa av komponentane muleg. (Haugen, 2009, s. 242)

Predikat er det sentrale begrepet i konstituentstruktur. Det er den minimale semantiske representasjonen av en leksikalsk enhet (leksikalske enheter er definert som symbolske enheter bestående av semantisk og fonologisk representasjon). Som semantisk fenomen er predikatet en del av det uendelige semantiske rommet som består av et uendelig antall *kognitive domener* (Langacker R., 2006, s. 31).

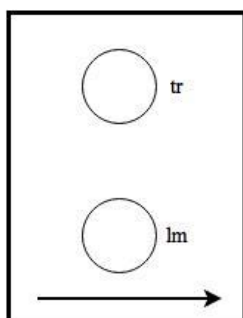
Domener er kontekster som fremstiller særpeg ved semantiske enheter (Ungerer & Schmid, 1996, s. 188). Hvert predikat er definert i forhold til ett eller flere slike domener, og kan ikke forstås uavhengig av dem (Clausner & Croft, 1999, s. 1). Domener kan bli delt inn i basale og abstrakte, der abstrakte domener er bygd opp av de basale. Ifølge Ungerer og Schmid (1996, s. 189) er de mest basale domenene *ROM*, *SYN*, *TEMPERATUR*, *SMAK*, *TRYKK*, *SMERTE* og *FARGE*. Lindner (1983, s. 58) kaller abstrakte domener som definerer et predikat, *functional assembly* (jeg velger å oversette det som *funksjonelt utvalg* til norsk, heretter FU). FU er den koherente kunnskapen en språkbruker har om en del av verden. Den hjelper henne å forstå et predikat i forhold til denne kunnskapen. *En katt* forstås ikke på samme måte av en zoolog og en trollkyndig som driver med svartekunst, der *ZOOLOGI* og *SVARTEKUNST* er to forskjellige FU. Et annet begrep som brukes med samme betydning, er *domenematrise* (Clausner & Croft, 1999, s. 7, Ungerer & Schmid, s 190), og dette begrepet blir brukt videre i oppgaven siden det virker å være mest utbredt i KL nå.

Den delen av en domenematrise eller grunndomene som er mest relevant for et predikat, heter *base*. Innefor basen kan man skjelve mellom mer og mindre fremtredende enheter, der de mest fremtredende danner *profilen* til predikatet. Så profil er en del av basen (Boers, 1996, ss. 15 – 16). Forholdet dem i mellom er som forholdet mellom en del av et objekt og hele objektet (Clausner & Croft, 1999, s. 4), men kan også forstås som forholdet mellom *figur* (forgrunn) og *bakgrunn*. Figur og bakgrunn er uttrykk fra gestaltpsykologi.

Figuren heter *trajektor* (heretter tr) i KG, og bakgrunnen heter *landemerke* (lm) (Ungerer & Schmid, 1996, ss. 156 – 167). De forestiller respektivt en «ting» som fanger vår oppmerksomhet, og en som er bakenforliggende og konturløs (Teigen, 2016). I tillegg finner vi *trajectory* (bane, videre i teksten try), og det er akkurat den banen tr tilbakelegger (Brugman, 1983, s. 8). Betydninger av lokative preposisjoner (verbalpartikler inkludert) kan også forstås som forholdet mellom tr (figur) og lm (bakgrunn) (Ungerer & Schmid, 1996, s. 160). Dette er illustrert i følgende eksempel (eksemplet er konstruert):

4. Han oppdaget Amerika.

Her finner vi en transitiv konstruksjon skjematisk representert som [S V O] (jf. *skjematisering* samme delkapitel). Hele strukturen består av komponenter som selv har sine understrukturer. Et verb er i KG definert som et relasjonelt predikat, og dette gjenspeiles i dets understruktur. Det forstås i forhold til andre enheter, og det er typisk for verb å betegne en prosess som er utstrakt i tid (Langacker, 1991, referert i Boers, 1996, s. 16). Denne oppfatningen kan fremstilles som i figur 1. Fremstillingsmåten er overtatt fra Haugen (2009, s. 243):

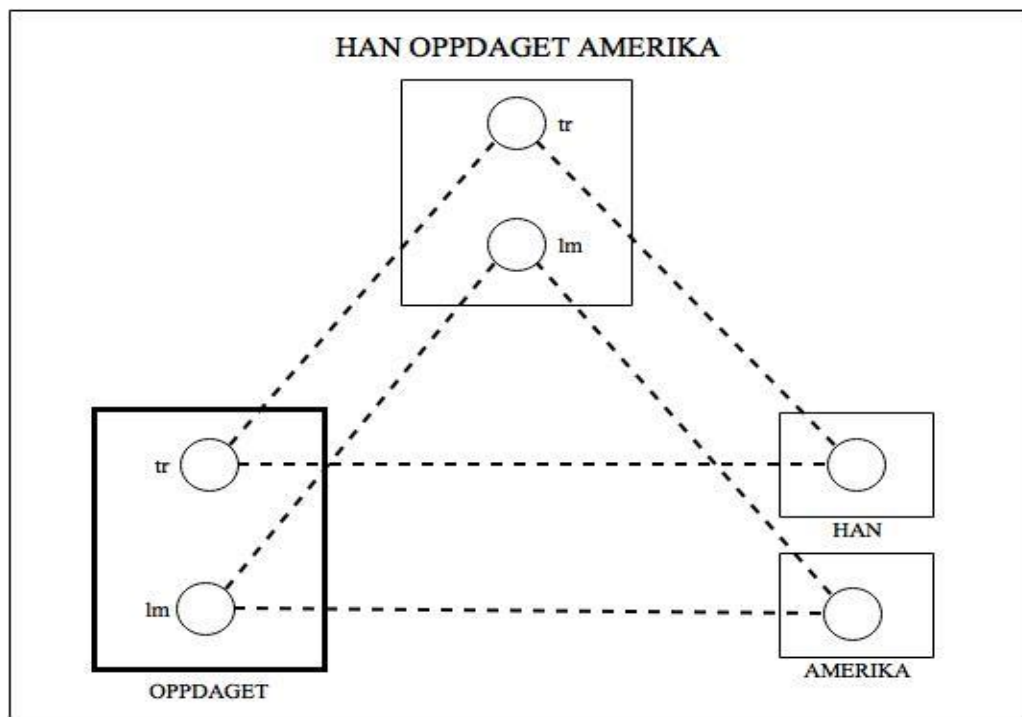

Figur 1. Et verb fremstilt som relasjonelt predikat

Pilen her står for utstrekning i tid, og den fete rammen betyr at det er verbet som bestemmer profilen til hele konstruksjonen. Basen for denne konstruksjonen kan være *OPPDAGELSESTIDEN*. Andre domener som er nødvendige for at man skal kunne forstå denne konstruksjonen, er *HISTORIE*, *GEOGRAFI*, *OPPDAGELSESKONSEPT* og så videre, og de danner domenematrise.

Et verb kan forstås i forhold til tr og lm. De er skjematisk representert i verbets interne struktur (Haugen, 2009, ss. 242 – 243). Det betyr at de må bli instansiert av andre enheter. Her er tr instansiert av *han* (som oppdaget) og lm av *Amerika* (som er oppdaget). Men også disse enhetene har sine egne substrukturer som kombineres med eller lenkes til verbets substruktur. Vi får korrespondanser mellom dem, og en valensrelasjon mellom

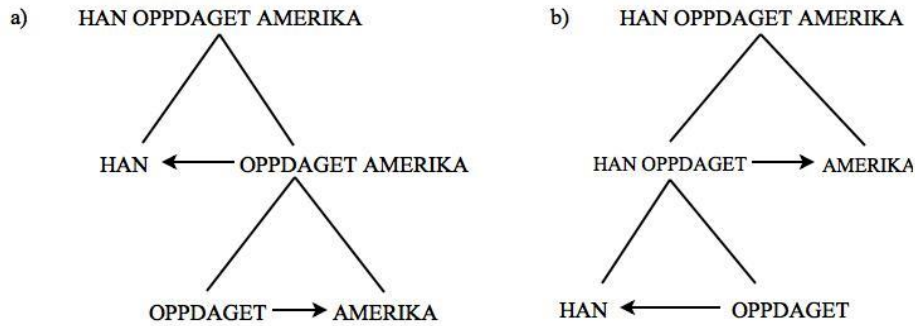
verbets substruktur og profilen til nominalene (Haugen, 2009, s. 244), og på denne måten blir en hel scene, en hel struktur, kodet (når vi velger ut en del av en domenematrixe og organiserer det i form av profil og base, sier vi at vi koder en scene (Lindner, 1983, s. 58)). Skjemaet under er overtatt fra Haugen og viser hvordan korrespondansene oppstår (2009, s. 243):

Figur 2. Korrespondanser mellom verbets, trs og lms substrukturer

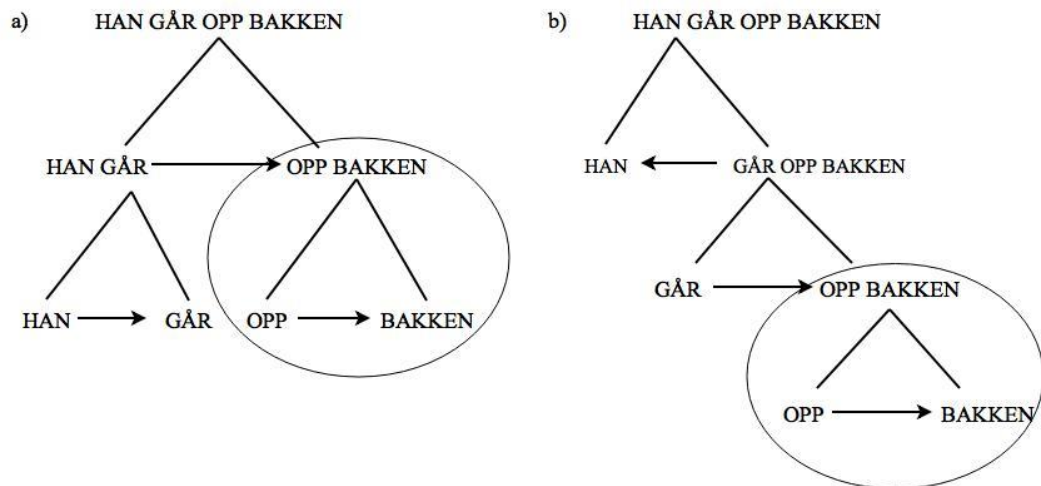
Vi har sett her et verbs substruktur skjematisk representert og kravene den stiller; vi har sett hvordan to andre leksikalske enheter trer til som tr og lm for å oppfylle disse kravene; og vi har sett hvordan korrespondansene mellom dem utvikles. Dette danner grunnlaget for presentasjon av konstituentstruktur.

I KG er konstituentstruktur definert som den rekkefølgen leksikalske enheter kombineres i, for så å danne mer komplekse strukturer (Haugen, 2009, s. 242). *Han oppdaget Amerika* kan kombineres på tre forskjellige måter. Verbet kan kombineres med lm først, for så å inkludere tr. Eller motsatt:

Figur 3. Konstituentstrukturtree for *Han oppdaget Amerika*

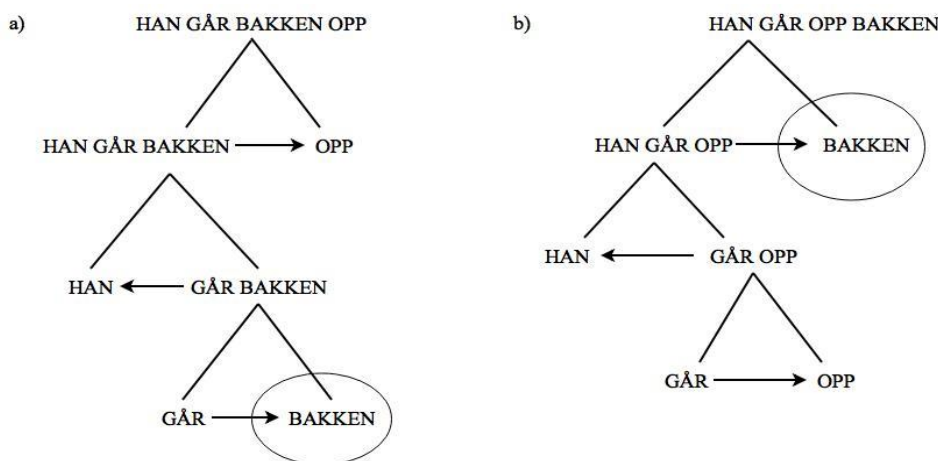
Den tredje varianten er en simultan kombinerings mellom verbet og tr og lm (Haugen, 2009, s. 245). I dette eksemplet har man valgfrihet og kan kombinere konstituentene med den rekkefølgen man vil, men det er ikke alltid slik:

Figur 4. I en PF må preposisjonen alltid kombineres med utfyllinga (her det nominale leddet)

I figur 4 har man et eksempel på VPF. Preposisjonen og det nominale leddet som sammen danner PF, må alltid kombineres seg i mellom, for så å knytte seg til verbet og verbets tr som i a, eller bare til verbet som i b. PF fungerer som verbets lm.

I figur 5 under ser man en annen mulig tolkning av *Han går opp bakken* (jf. 1.2.3). Her fungerer *opp* som partikkel, og kan stå både før og etter verbets lm som er det direkte objektet. Konsekvensen er at verbets lm og partikkelen står fritt til å kombinere seg med andre konstituenten hver for seg. Man kan aldri få dem til å danne sammen en PF:

Figur 5. En preposisjon som fungerer som partikkel, kan aldri danne en PF med et nominalt ledd

Hvordan konstituentene kombinerer seg, kan fortelle mye om valensrelasjonene som oppstår i en struktur eller flere, og dermed avsløre forskjellene og likhetene mellom disse. Dette er et viktig verktøy i denne oppgaven som først skal brukes til å forklare hvorfor verbalpartikler defineres slik de gjør i oppgaven, og deretter i selve analysen av verbalpartikkelen *opp*.

2.1.3.1 Den semantiske forskjellen mellom VPrt X og VPrt Y

Etter å ha argumentert for to typer verbalpartikler i norsk ved å analysere dem syntagmatisk, prøver Haugen å finne svaret på deres semantiske forskjeller. Han undersøker valensrelasjoner disse partiklene har til andre ledd i konstruksjonene de er en del av. Et fellestrekk, sier Haugen (2009, s. 256), er at både VPrt X og VPrt Y modifierer den semantiske strukturen til verb. Han understreker at han er opptatt av å skille mellom to partikkeltyper og ikke av å undersøke hvordan den semantiske modifikasjonen skjer.

Tr/lm asymmetrien blir brukt av Haugen når han gjør rede for enkelte likheter og forskjeller mellom PO og VPrt X og Y. I eksempler som *Etter boka leitte dei heile dagen* får verbet sitt lm spesifisert av PO i motsetning til **Av pumpa måtte ein berre slå* og **Over boka kom eg i eit antikvariat*, der DO overtar denne rollen. På den annen side får partikkelen i *Ein måtte berre slå av pumpa* sitt tr spesifisert av DO, og partikkelen i *Eg kom over boka i eit antikvariat* av verbet, mens deres lm ikke er spesifisert. Dette er mulig fordi

preposisjoner, inkludert adverb og partikler, er definert som atemporale relasjonelle predikater innefor KG. De plasserer tr i forhold til lm. Lm er instansiert av nominaler, men tr kan bli instansiert av både nominaler og verb (Boers, 1996, s. 16). Så det er en betydelig forskjell mellom disse eksemplene, og for videre analyse i denne oppgaven er det viktig å legge merke til at partikler i begge VPrtK har et subleksikalsk¹¹ lm, og at både tr og lm er spesifisert hos PO.

Som allerede nevnt, får VPrt X sin tr spesifisert av DO, og VPrt Y av verbet. Derfor kaller Haugen (2009, s 259) den første partikkeltypen adjektivisk, og typen Y adverbial. En brektelse på at VPrt X er adjektivisk, er også Åfarlis (1985. i Haugen, 2009, s. 259) observasjon at verbalpartikler er predikerende. Ifølge ham forteller partikkelen noe om objektet i likhet med et adjektiv:

5.1. Han kastet hunden ut.

5.2. Han vasket hunden ren.

Denne semantiske forbindelsen er likevel ikke til stede ved VPrt Y.

Også når man sjekker alle variantene for oppbygging av konstituentstrukturen i konstruksjonene med X og Y, har Y en mulighet mindre i og med at denne partikkeltypen ikke går an å binde direkte til objektet (Haugen, 2009, s. 261). Den må alltid bindes til verbet først, for så å knytte seg opp mot objektet sammen med verbet. Haugen mener at disse to konstruksjonene i norsk er forskjellige også med tanke på hva de fokuserer på. I konstruksjonen der partikkelen kan stå rett etter objektet (altså VPrt X), er det mest fokus på hva som skjer med objektet, mens i den VPrt Y er det ikke tilfellet (Haugen, 2009, s. 262).

Haugen identifiserer videre en gruppe grenseeksempler som til dømes *passe på*. De følger verken VPrtK- eller PO-skjema fullt ut, men heller vakler mellom de to. Haugen (2009, s. 253) gir en rekke eksempler som ikke skal tas opp her. Det er likevel veldig viktig å gjengi Haugens konklusjonen, at det finnes to forskjellige delvis skjematisk konstruksjoner av *passe på*: $[[\text{passe}] [\text{på}] [\text{DO}]]$ som er det samme som $[[\text{V}] [\text{P}] [\text{DO}]]$, og $[[\text{passe}] [\text{på NF}]]$ som kan presenteres som $[[\text{V}] [\text{P NP}]]$. Avhengig av hvordan denne leksikalske enheten er skjematisk hos hver enkelt språkbruker, vil den også følges sanksjoneres som VPrtK eller PO.

¹¹ Subleksikalsk bør oppfattes her som skjematisk spesifisert eller skjult, det vil si ikke spesifisert av en konkret instans.

2.1.3.2 Hvordan skille mellom VPrtK, VPF og VPO ved hjelp av KG

Med alle disse observasjonene til Haugen, går jeg nå over til å presentere noen konklusjoner Lindner har kommet til i sin undersøkelse av tr/lm-asymmetrien hos VPrtK og VPF og VPO i engelsk. Oppgavens definisjon av verbalpartikler er gjort i Lindners spor. Lindner gjør en overbevisende semantisk analyse av både idiomatiske og bokstavelige VPrtK, og som et resultat av denne refererer Lindner til begge typene som VPrtK. Dette er eksemplene på komplekse verb hun betegner som VPrtK (eksemplene er hentet fra Lindner, 1983, s. 1):

6. The kite *floated up*.
7. John fell ill and *threw up*.
8. John *tossed* the cat *out* before going to bed.
9. John *ran up* a bill.

Lindner begynner studien sin med en undersøkelse av alle syntaktiske, semantiske og prosodiske likheter og forskjeller som kan finnes mellom VPrtK (som hun har definert dem) og sekvenser av typen verb-preposisjonsfrase (dermed også VPO) i engelsk. Lindner konkluderer med at disse kriteriene best kan beskrives som tendenser, og at det ikke kan settes opp klare grenser mellom konstruksjonene uten at det blir funnet noen unntak (Lindner, 1983, s. 4). En lignende situasjon finner vi i norsk. Vi har allerede nevnt grenseeksemplet til Haugen, *passé på*, som kan skjematiseres på forskjellige måter (se under 2.1.3.1), og eksemplet *Han går opp bakken* (se 1.2.3). Det er ikke gjort like mange studier av VPrtK i norsk som i engelsk, men ikke desto mindre kan det sies at det er behov for en mer subtil karakterisering av forholdet mellom VPrtK og sekvenser av typen verb-preposisjonsfrase (jf. 1.2.3 og Lindner, 1983, s. 15). Oppgavens analyse kan også beskrives som en slags forlengelse av Haugens (2009) siden også VPF tas opp. Lindners resonnement blir fulgt, og det presenteres norske eksempler. I enkelte tilfeller der det ikke ble funnet gode norske eksempler, tils det til Lindners eksempler for poengets skyld.

Lindner identifiserer konstituentstruktur til det hun kaller *en typisk transitiv VPrtK*. Den overlapper med Haugens VPrt X der prosessens (verbets) lm og partikkelens tr er en og samme instans i setningen, og lm til partikkelen er subleksikalsk. I tillegg til dette observerer Lindner at lm til en typisk transitiv VPrtK forblir det samme for verbet utenfor VPrtK (Lindner, 1983, s. 182) som i *spise opp maten* og *spise maten*.

I en typisk ikke-transitiv VPrtK korresponderer komponentenes understrukturer noe annerledes. Der er tr til både prosessen og partikkelen instansiert i samme ord. Lm til partikkelen er subleksikalsk her også. Se på dette eksemplet (konstruert eksempel):

10. Jeg *gikk ut*.

Jeg som tr er profilert både av prosessen *gikk* og partikkelen *ut*.

Lindner nevner også eksempler der tr til partikkelen ikke tilsvarer tr eller lm til verbet som i (konstruerte eksempler):

11.1. Han *reiste seg opp*.

11.2. Pianoet *svant hen*.

Ifølge forfatteren er tr til partikkelen bare subleksikalsk presentert i den semantiske strukturen til VPrtK. I enkelte tilfeller er det subleksikalske tr likt en del av objektet som er instansiert. I eksemplet under 11.1 er det bare en del av kroppen han drar opp, og i eksemplet under 11.2 er det lyden til pianoet som svant hen. Lindner (1983, s. 183) kaller dette for *active zone*, og eksempler med disse for mindre prototypiske. Det som er tilfellet her, er metonymiske prosesser (se nærmere 2.1.2.2 og Boers, 1996, s. 29). De tillater at en hel ting står for en del, eller for en egenskap av den. Slik får vi *seg* som står for *en del av kroppen (tilnærmet kroppens overdel, men ikke bare den)*, og *pianoet* for *lyden det lager*. Det betyr i praksis at disse to eksemplene ikke er vesentlig annerledes enn:

12. Han *reiste opp overkroppen*¹².

13. Pianolyden *svant hen*.

Og disse ligner på noe som vi allerede har sett før, nemlig den typiske transitive VPrtK og ikke-transitive VPrtK med deres typiske tr- og lm-fordeling.

Lindner (1983, s.183) utpeker et par andre mindre prototypiske eksempler. Et av dem er *John kastet opp*, der partikkelens tr, og verbets lm, er godt spesifisert subleksikalsk. Med dette mener hun at det er underforstått at man kaster opp noe som man har spist (typisk mat), slik at det ikke er behov for instansiering. Partikkelens lm er også subleksikalsk i dette eksemplet.

¹² Det er ikke bare overkroppen som blir reist, men for ryddighetens og poengets skyld blir *overkropp* brukt her.

Forfatteren (1983, s. 184) beskriver også eksempelpar av typen (konstruerte eksempler):

14.1. Du må *skrape av* matrester.

14.2. Du må *skrape av* platene (før du setter dem i oppvaskmaskinen).

Det hun identifiserer her, er at variasjonen i disse to eksemplene stammer fra at man finner partikkelens tr instansiert i 14.1, og lm i 14.2. Av den grunn er eksemplet i 14.1 en typisk VPrtK, og 14.2 er mindre typisk. Der lm til partikkelen forblir subleksikalsk i eksempel 14.1, er det tr i 14.2.

Man finner samme lm til både verbet innenfor VPrtK (*spise maten opp*) og utenfor (*spise maten*) i typiske tilfeller. Men det finnes også noen mindre prototypiske tilfeller der lm endres. Sammenlign eksemplene i 14.1 og 14.2 med følgende par (konstruerte eksempler):

15.1. Du må *skrape* tallerkenen med brød.

15.2. *Du må *skrape* matrester.

Det er noen restriksjoner som ikke tillater at *matrester* blir brukt med *skrape* uten at man må tenke seg en ganske uvanlig kontekst. Lindner (1983, ss. 185 – 188) sier at slike eksempler vanligvis brukes til å forklare hvordan seleksjonsrestriksjoner endres ved bruk av partikler, men understreker at det ikke er forsvarlig av flere grunner. For det første er det ikke forklart på denne måten hvordan restriksjonene oppstår; for det andre er det ikke bare partikler som kan utløse slike restriksjoner, men konteksten ellers; og for det tredje er det grunner til å tro at de kan oppstå på grunn av en slags avstand i skjematisk hierarki mellom predikatene utenfor og innenfor en VPrtK, og at det derfor kan konkluderes med at verbprofilene kan vise forskjeller i varierende grad (verbale predikater er her forstått som nettverk av predikatversjoner som forekommer i forskjellige kontekster (Lindner, 1983, s. 186)). Se for eksempel:

16.1. Hun drakk vinen på to timer.

16.2. Hun drakk vinen i to timer.

16.3. Hun drakk opp vinen på to timer.

16.4. *Hun drakk opp vinen i to timer.

Her kan verbet utenfor VPrtK være både telisk 16.1, og atelisk 16.2, avhengig av tidsadverbialet, det vil si konteksten. Samme gjelder for transitivitet. Se på et verb som typisk ikke har et DO utenfor VPrtK, det vil si oppfattes som et ikke transitivt verb:

17.1. Jeg går ofte til jobben.

17.2. Jeg gikk bakken opp.

17.3. Tiden går sin gang.

Selv om det ikke er vanlig å bruke verbet *å gå* som transitivt utenfor VPrtK, finnes det tydeligvis eksempler på akkurat slik bruk også utenfor VPrtK som i (c). Alt dette tatt i betraktning vil ikke transitivitet og aksjonsart av PrtV bli nærmere undersøkt i denne oppgaven.

Det har allerede blitt sagt at det er mulig for prototypiske VPrtK X å ha to likeverdige konstituentstrukturer (VP)N eller (VN)P (se 1.2.2.1, 2.1.3.1 og figur 5 der (a) og (b) tilsvarende disse strukturene), der VPF har bare en mulighet V(PN) (se figur 4). Denne forskjellen mellom konstituentstrukturer er ifølge Lindner (1983, s. 189) hovedforskjellen mellom dem, men det er verdt å huske at forfatteren også legger merke til at det finnes verb som har nære bånd til preposisjoner selv i VPF-sekvenser. Men hva slags korrespondanser finnes det blant disse? (Konstruerte eksempler):

18.1. Han gikk opp.

18.2. Han gikk opp bakken.

18.3. Han gikk opp bakken./Han gikk bakken opp.

19.1. Han bar opp maten./Han bar maten opp.

19.2. Han bar maten opp trappa.

Forskjellen mellom disse ligger i instansieringen av *opp*. I eksemplet 18.1, 18.3 og 19.1 finner man bare en subleksikalsk lm til *opp*. I 18.2 er lm spesifisert av *bakken*, og i 19.2 av *trappa*, så i VPF har preposisjonen spesifisert lm (se også 1.2.3).

Følgende eksempel viser en ikke-prototypisk VPrtK. I en ikke-prototypisk VPrtK er partikkelens lm instansiert og ikke tr (frem til nå er det vist at typiske VPrtK har et subleksikalsk lm), og dette gjør dem et hakk nærmere VPF. I mangelen på to gode paralleleksempler i norsk, tar jeg Lindner sine siden de best kan illustrere poenget (Lindner, 1983, s. 192), for så å sammenligne dem med et eksempel fra norsk:

20.1. The actress swept off the stage in a huff.

20.2. The janitor swept off the stage.

I begge tilfellene er *lm* til *off* instansiert i *stage*, men det er omtrent alt som er likt. I 20.1 er *tr* til *off* det samme som *tr* til verbet – nemlig *actress*; i 20.2 er *tr* til *off* subleksikalsk. I 20.2 er *lm* til *off* også *lm* til verbet, og dermed *DO* til hele konstruksjonen noe som ikke er mulig for *VPF* der hele *PF* er verbets *lm*. Så nå er det klart hvor forskjellen mellom disse eksemplene ligger. Eksemplet under 20.2 tilsvare Haugens *VPrt X*, og har følgelig plasseringsalternasjon. Den kan sammenlignes med eksemplet *Du må skrape av platene* som allerede er analysert, og der *tr* er subleksikalsk og *lm* spesifisert. Subleksikalske elementer finner vi også hos Haugens (2009) *VPrt Y*, til forskjell fra *VPF* som på overflaten ser like ut:

21.1. Han kom over fjellet.

21.2. Han kom over boka.

Både i 21.1 og 21.2 er preposisjonens *tr* instansiert av en leksikalsk enhet. I 21.1 har *over* *tr* instansiert av *han*, og i 21.2 er preposisjonens *tr* instansiert av verbet (se 2.1.3.1). Preposisjonens *lm* er, derimot, i 21.1 instansiert av *fjellet*, og i 21.2 er det subleksikalsk. Derfor har vi i 21.1 en *VPF*, og en *VPrtK* i 21.2.

Lindner analyserer konstruksjonene ved å se på deres komponenter og hvordan disse korresponderer. Hun får noen interessante funn på denne måten. For det første anser hun konstruksjonene for å være bipolare symbolske enheter som er definert i forhold til funksjonelle utvalg (de koder integrerte scener) (se 2.1.3). De består av betydningsfulle predikater som kombineres og overlapper i varierende grad, og deres betydninger kan variere når det kommer til hvor fremtredende de er i det hele. Den andre viktige observasjonen er at disse predikatene kan kombineres på forskjellige måter, og derfor må vi undersøke konstituentstruktur og korrespondanser mellom dem. Det blir også klart at metoden som går ut på å bruke ordklassene adverb og preposisjoner for å forklare forskjellen mellom disse fenomenene, ikke er bra nok siden en og samme leksikalske enhet kan ha egenskaper til begge samtidig (Lindner, 1983, s. 195).

Det er en ting til som kan trekkes ut av denne analysen, og som gjelder oppgavens definisjon av verbalpartikler. Alle instansene som regnes som verbalpartikler har en ting til felles, nemlig at hver av dem har enten *tr* eller *lm* representert subleksikalsk. At *lm* eller *tr* er subleksikalsk representert, skal være det viktigste kriteriet når det er nødvendig å

bestemme om det foreligger en partikkel eller ikke. På den annen side er det typisk for preposisjoner i PF (både VPF og VPO inneholder PF) å ha både tr og lm spesifisert.

Dette er alle instansetyperne som i oppgaven regnes som verbalpartikler:

22. Jeg gikk *ut*. – lm subleksikalsk, bokstavelig betydning
23. Han kastet hunden *ut*. – lm subleksikalsk, partikkelen har bokstavelig betydning og står i slutfeltet, eller forfeltet
24. Du må ikke *slå opp* med han før du er sikker på hva du føler. – lm subleksikalsk, idiomatisk uttrykk
25. Jeg kastet *opp*. – lm og tr subleksikalske, men forestillingen om hva tr er, er klar. Dessuten er det mulig å ha den instansiert, idiomatisk uttrykk
26. Jeg kom *over* ei skjorte. – lm subleksikalsk, verbet er tr til partikkelen som ikke har plasseringsalternasjon, idiomatisk uttrykk

I tillegg bør det nevnes at verb som *oppdage*, *oppbevare*, *oppretholde* og lignende, ikke anses som partikkelverb, men sammensetninger. Dermed er de ikke inkludert i studien. Videre tar oppgaven for seg noen definisjoner av den leksikalske enheten *opp*, og viser hvordan kognitiv semantikk syn på kategorier påvirker vår forståelse av partiklers betydning.

2.2 Litt om betydning

2.2.1 Definisjonen av *opp*

I dette delkapitlet vil det bli vist hvordan den leksikalske enheten *opp* med sine betydninger er definert i litteraturen. Faarlund, Lie, & Vannebo (1997) har klassifisert *opp* som preposisjon. Som Krogstad, (2000, s. 7) nevner, kjennetegnes alle preposisjoner av at de beskriver forholdet mellom to enheter, trajektor og landemerke (se også 2.1.3). Tr forestiller en forgrunn man fokuserer på, og preposisjonen definerer hvordan forgrunnen er lokalisert i forhold til bakgrunnen, det vil si lm (Zelinsky-Wibbelt, 1993, s. 9). Preposisjonen *opp* hører til en gruppe som vi kan kalle *retningsangivende preposisjoner*. Andre preposisjoner som hører til denne gruppa er for eksempel *ned*, *ut*, *inn* og lignende (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, s. 413). De er oppfattet som dynamiske siden de som oftest brukes til å betegne en bevegelsesrelasjon i rommet (Krogstad, 2000, s. 7, Ungerer&Schmid, 1996, s. 165) der tr beveger seg i forhold til lm.

Tidligere har det vært vanlig å regne *opp* som både adverb og preposisjon, eller som adverb i litteraturen, og slik er den oppført i noen norske ordbøker (Landrø & Wangensteen, 1986, s. 419, Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok, 2005, s. 530, Kirkeby, 2014). Eksemplene som følger er hentet fra disse ordbøkene. Verbalpartikkelen *opp* med sine betydninger er ikke listet opp for seg selv, men er å finne under definisjonen av adverbet *opp*.

Alle ordbøkene som er brukt i oppgaven, nevner betydninger *fra lavere til høyere nivå*, som i *klatre opp på taket*, og *frem*, som i *gå opp til talerstolen*. Landrø og Wangensteen (1986) og Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok (2005) spesifiserer også at det betegner bevegelse, ikke bare fra lavere til høyere nivå/sted/grad/trinn, men også fra sittende til stående stilling som i *sette seg opp*, samt fra mindre god til bedre tilstand: *han er gått opp 10 kilo*. Videre kan denne bevegelsen bety en tilstandsending fra lukket til åpent: *få opp øynene*, men også bety at handlingen er ført til et resultat eller har funnet sted fullt ut: *huset brant opp*. Det er også oppført en betydning som gjelder stilling, tilstand: *henger opp ned*.

Ordbøkene har også til felles det at de har en egen «skuff» for andre instanser av *opp* som det ikke er gitt noen forklaring på. Det nevnes bare at den står i forskjellige forbindelser med verb som i *flamme opp* eller *skrike opp*, eller at det er brukt overført.

Generelt står det ikke noe om hvordan betydningene er utvidet, eller om forbindelsene dem imellom. Her har vi dermed et lite hull som den kognitive semantikken kan fylle. I KS er de forskjellige betydningene sett på som relatert til hverandre (Ungerer & Schmid, 1996, s. 161).

2.2.2 Om betydning generelt

Lindner (1983, s. 30) uttrykker bekymring over at de fleste lingvistiske rammeverk bruker klassiske kategorier (se 2.1.1.1). Dette er en følge av skillet mellom grammatikk og leksikon og regelmessige og uregelmessige strukturer som vi allerede har drøftet i oppgaven (se 2.1). Hun mistenker at denne todelingen ikke klarer å fange opp dataenes naturlige fordeling, og på den måten tvinger dem inn i kategorier som ikke gjenspeiler hvordan de forholder seg i virkeligheten.

Kognitiv lingvistikk revurderer disse antagelsene om det todelte språkssystemet som gjenspeiles for eksempel i Åfarlis (1984) og Faarlund et al. (1997) syn på partiklers betydning. For dem er partikler innholdstomme om de ikke har *bokstavelig* eller *aspektuell* betydning (Faarlund, Lie, & Vannebo, 1997, ss. 637 – 640). Regelmessighet, produktivitet

og en del andre parametere som ligger til grunn for denne forestillingen om språket, kan med fordel bli sett på som et kontinuum (2.1), og dermed er det sagt at det klare skillet mellom grammatikken og leksikonet er påtvunget og ikke en reell beskrivelse av språkforholdene (Lindner, 1983, s. 32; Boers, 1996, s. 13). Lindner velger derfor å følge Langackers måte å se grammatikken på «*as an array of symbolic structures of varying complexity*» (Lindner, 1983, s. 33). Den sentrale hypotesen i KL om at alle strukturer har betydning (Haugen, 2009, s. 244) er også basert på denne tanken.

Men hva slags betydningskontinuum er det man finner ved verbalpartikler?

Det er allerede nevnt at enkelte lingvister fraskriver verbalpartikler deres betydning i tilfeller der den ikke er bokstavelig, det vil si prototypisk. Sett i lys av at de prototypiske betydningene er de som er mest fremtredende (se 2.1.1.3), men ikke de eneste, går mye av det semantiske inventaret til en verbalpartikkel da lett til spille fordi de mindre fremtredende betydningene ikke vil bli regnet som betydninger. Hovedhypotesen i denne oppgaven er dermed at verbalpartikkelen *opp* har flere betydninger, og ikke bare prototypiske, romlige betydninger, men også overførte betydninger. De danner sammen et radiale nettverk av prototypiske betydninger, eller rettere sagt av det sentrale skjemaet og dets semantiske utvidelser.

Følgelig mener Lindner at både idiomatiske og bokstavelige VPrtK er instanser av samme fenomenet. Det blir nærmest umulig å sette en klar grense mellom disse og dele dem i to:

- 27.1. Jeg gikk opp.
- 27.2. Jeg gikk opp til eksamen.
- 27.3. Jeg gikk opp 30 kilo.
- 27.4. Prisene gikk opp.
- 27.5. Det gikk opp for meg.
- 27.6. Jeg gikk opp i røyk.
- 27.7. Døra gikk opp.
- 27.8. Kabalen gikk opp.
- 27.9. Jeg gikk opp på Øvregate. (Regle, u.d.)
- 27.10. Jeg gikk opp bakken.
- 27.11. Jeg gikk bakken opp.
- 27.12. Eckhoff gikk seg opp på 4. plass. (NTB, 2016)

I eksemplene over kan vi si at 27.1 kan tolkes bokstavelig, men det at den *kan* tolkes bokstavelig, betyr ikke at det er den eneste mulige tolkningen. Flere mulige tolkninger ser vi hvis vi bare bytter ut adverbialet eller subjektet, eller tilføyer et objekt. Dessuten har eksemplet under 27.10 to mulige tolkninger som nevnt før (se 1.2.3 og 2.1.3). Det blir feil å si at det skjer et hopp fra den bokstavelige betydningen til de mer abstrakte. Denne overgangen skjer gradvis. Den bokstavelige, romlige betydningen er bare den som er mest kognitivt prominent og antageligvis mest brukt (fremkalt), men dermed ikke være sagt at den er den eneste.

En preposisjon som befinner seg i forfeltet eller i slutfeltet, altså der den får semantisk fokus, får ofte understreket sin romlige betydning. Dette er ikke rart siden preposisjoners romlige betydning får oss til å oppleve dem som mer selvstendige setningsledd. Jo mer vi opplever dem som selvstendige, dess mer er det akseptabelt for dem å innta posisjoner med fokus og vise relativ selvstendighet i forhold til verbet siden de ikke står ved siden av hverandre, men er avbrutt (Lindner, 1983, ss. 41 – 42, men se også 1.2). Men det betyr ikke at preposisjonen blir fratatt sin funksjon som verbalpartikkel. Selv de preposisjonene som er å finne i de utsatte posisjonene, regnes som partikler i oppgaven. Det eneste kriteriet er at *lm* eller *tr* er subleksikalsk (se 2.1.3.2). Eksemplene under vil bli ansett som tre instanser av samme partikkelverb, men med forskjellig konstituentstruktur, og med forskjellig grad av tilknytthet til verbet:

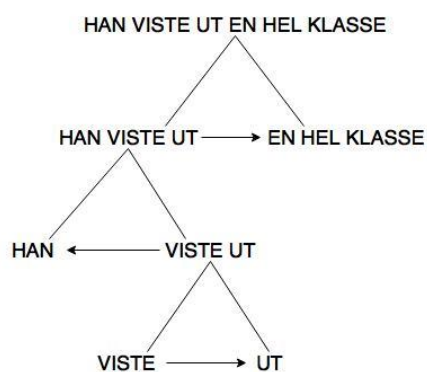
28.1. Han *viste ut* en hel klasse.

28.2. Han *viste* en hel klasse *ut*.

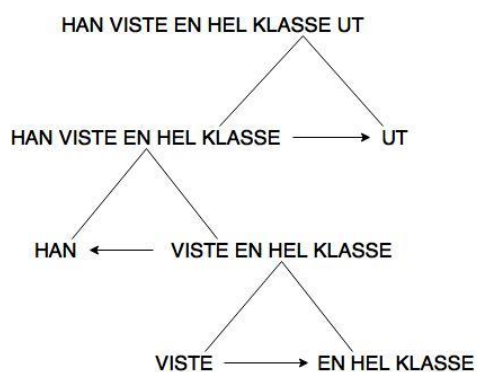
28.3. *Ut* *viste* han en hel klasse.

Korrespondansene er like i hver av instansene: uavhengig av preposisjonens posisjon i setningen er dens *lm* subleksikalsk, og *tr* er *en hel klasse*. Konstituentstrukturtrea til disse tre instansene ser slike ut:

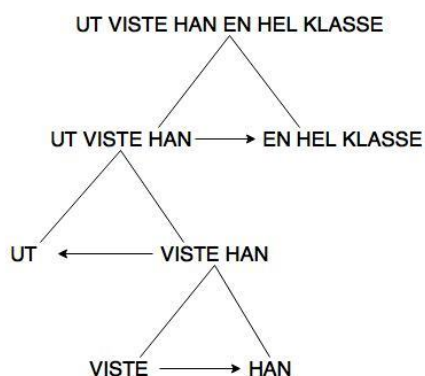
a) Han *viste ut* en hel klasse.

b) Han *viste* en hel klasse *ut*.

c) Ut viste han en hel klasse.

Figur 6. Korrespondanser i *Han viste ut en hel klasse*

De bokstavelige, romlige betydningene er et naturlig sted å begynne en semantisk analyse av en verbalpartikkel (Boers, 1996, s. 36) på grunn av deres saliens. Den semantiske kontinuiteten vil bli tillagt stor vekt i denne oppgaven, altså flyten mellom den romlige betydningen og dens betydningsutvidelser. I tråd med Lindner (1983), kan man forvente å finne et mønster med forholdsvis produktive betydninger til en polysemisk verbalpartikkel. Disse betydningene danner et radiale nettverk der de mest prototypiske, romlige betydningene utvider seg til de mindre prototypiske og de med overført betydning (Boers, 1996, s. 11, Kovacs, 2011, s. 6). Forholdene mellom dem kan best beskrives som familielighet (se 2.1.1.2 og Lindner, 1983, sammendrag).

I dette kapitlet er det teoretiske rammeverket, som er kognitiv semantikk, presentert. Det klassiske synet på kategorier har blitt sammenlignet med KS' syn på dem. Teorien om prototyper og radiale kategorier, samt de kognitive mekanismene som setter betydningsutvidelse i gang, er lagt frem. Begrepene konstituentstruktur og trajektor/landemerke er ført inn, og det er vist hvordan de kan hjelpe oss å se forskjellene mellom VPrtK, VPF og VPO. På bakgrunn av dette er det gitt en definisjon av verbalpartikler som gjelder i denne oppgaven. Det ble også sagt hvordan *opp* er definert i noen ordbøker. Til slutt er to forskjellige syn på partiklers betydning presentert. Det ene er bygget på antagelsene om et todelt språkssystem der verbalpartikler anses for å være innholdstomme, og det andre på hypotesen i KL om at alle lingvistiske strukturer har betydning verbalpartikler inkludert.

3 PROBLEMFORMULERING, MATERIALE OG METODE

3.1 Problemformulering

Hovedformålet i denne oppgaven er å gi en leksikalsk-semantisk beskrivelse av den norske verbalpartikkelen *opp*. Det er allerede nevnt at noen forfattere anser partikler for å være innholdstomme, men disse har arbeidet innenfor lingvistiske teorier som har annerledes kategorier enn KS (se 2.1.1.1). KS åpner for en annen tolkning av partiklers betydning, og de blir forstått som polyseme leksikalske enheter (se 2.1.2) som kan beskrives som radiale kategorier (2.1.1.4). Hensikten er å illustrere denne polysemien, samt forsøke å forklare prinsippene som ligger bak betydningsutvidelsene.

Denne holdningen til partiklers semantikk som råder blant kognitive semantikere, har gitt gode resultater i andre språk (Boers, 1996, Lindner, 1983, Brugman, 1983, Strzelecka, 2003, for å nevne noen). Med bakgrunn i dette mener jeg at det vil være nyttig å prøve ut denne metoden også på en norsk verbalpartikkel. Én ting er kognitive lingvister enige om, og det er at betydningsutvidelser som regel begynner med de konkrete, romlige betydningene, og utvikler seg mot mer abstrakte betydninger. Men akkurat hvordan dette skjer, og hvordan denne utvidelsen kan forestilles, kan variere fra lingvist til lingvist. Det betyr ikke at det er vidt forskjellige forklaringer og beskrivelser som motsier hverandre. Det er heller snakk om forskjell i detaljer. Men dette er ingen stor sak, da det generelt siktes mot å gi en begripelig idé om hvordan betydninger utvides. I overenstemmelse med dette understrekes det at det bare gis én tolkning av noen få betydninger og måter de ble «født» på. Det gis ikke noe endelig svar med alle mulige betydninger av partikkelen *opp*, og det er heller ikke slik at forklaringene på betydningsutvidelser må forstås som de eneste «riktige» eller eksklusive. De bør heller forstås som forslag til hvordan utvidelsen kunne ha skjedd.

Aksjonsart og transitivitet nevnes ofte når man snakker om verbs semantikk. Det er mange grunner til at man bør undersøke endringer i disse innenfor VPrtK, men jeg velger bort å skrive om dem fordi det er flere faktorer som påvirker dem, og ikke bare partikler (se 2.1.3.2).

Nå kommer vi til oppgavens hovedhypotese, og det er at verbalpartikkelen *opp* har flere betydninger, og ikke bare prototypiske, romlige betydninger, men også overførte. Disse

betydningene kan fremstilles som en radialkategori bestående av et sentralt skjema og dets semantiske utvidelser, og forbindelsene mellom dem som familielighet.

3.2 Materiale

Materialet for denne undersøkelsen kommer fra flere hold. En relativt liten del er overtatt fra Haugen (2009), Faarlund, Lie, & Vannebo (1997), Åfarli (1984), Boers (1996), Lindner (1983) og Landrø & Wangensteen (1986). Noe er hentet fra Dagbladet, noen tekster som er tilgjengelige på Google, eller konstruert for å kunne illustrere enkelte poeng, men det meste har blitt hentet fra Oslo-korpuset av taggede norske tekster. Korpuset består av tekster på bokmål og nynorsk fra aviser, ukeblad, romaner og offentlige tekster, og har omtrent 18,5 millioner ord på bokmål, og 3.8 millioner på nynorsk i øyeblikket det blir brukt til oppgavens formål våren 2016. Dette er naturligvis store mengder av data, noe som har medført at jeg har selektert et utvalg av disse. Det første som ble gjort, var å innsnevre søket på bokmålsdelen, da dette er den målformen jeg kjenner best. Dessuten ble det bestemt at fokuset skulle ligge på en språkvariant som var mest lik hverdagspråk. Siden det var sakprosa, skjønnlitterære tekster og tekster fra aviser og ukeblad som var tilgjengelige, falt valget på aviser og ukeblad.

Søket ble gjennomført ved hjelp av den såkalte *klikk-og-skriv*-metoden. Ordet *opp* ble skrevet inn i feltet *første ord*, samt under *grammatisk kategori* ble kategorien *preposisjon* valgt¹³. Under *velg tekster* ble søket begrenset på *aviser*, og det ble tilrettelagt for visning av 500 tilfeldig utvalgte forekomster ved første søk med 50 tegn foran og etter. Det samme ble gjort ved neste søk, så hele utvalget er på 1000 forekomster av *opp*. Veldig sjeldent har hele sekvenser blitt vist i oppgaven. Bare den delen av konteksten som er nødvendig for å kunne forstå VPrTK er vist, og som regel var det snakk om færre enn 50 tegn. Noen få ganger måtte flere enn de 50 tegnene vises. Ellers er bare de betydningene som er aktuelle i de konkrete funnene, beskrevet. Det er veldig vanlig at verb har flere enn bare den betydningen som er funnet i et konkret eksempel (Kovacs, 2011, s. 141). Men tatt i betraktning at det er begrenset hvor mye tid og plass man har til rådighet, var det ikke aktuelt å komme med flere betydninger, med mindre det forelå noen spesielle behov. Med spesielle behov menes det her for eksempel det å kontrastere mellom flere mulige betydninger av et partikkelverb.

¹³ Grunnen til at preposisjon og ikke adverb er valgt under grammatisk kategori, er at Oslo-korpuset av taggede norske tekster følger Faarlund et al. (1997) klassifikasjon av *opp* som preposisjon. Søker man på *opp* som adverb, får man ingen forekomster.

Korpuset er grammatisk tagget, og det innebærer at alle ordene er merket, det vil si klassifisert. Dette er gjort etter dependenstypogrammatikkens prinsipper (Johannessen, 2016). Metoden og materialet som er brukt, har blitt påvirket av en instans av *opp* som er å finne i Landrø & Wangensteen (1986), Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok (2005) og Kirkeby (2014) står ikke oppført som preposisjon i korpuset, men som adverb. Det er en instans av *opp* som er ledsaget av *ned*, det vil si *opp ned*. Dens betydning er ifølge de ovennevnte ordbøkene relatert til stilling som i *Bildet henger opp ned*. Denne instansen av *opp* har som alle andre partikler i oppgaven en subleksikalsk lm, og av den grunn vil den bli tatt med i analysen.

Materialet er omfangsrikt, og av praktiske grunner er det ikke aktuelt å ha det som appendiks i oppgaven.

3.3 Metode

Denne undersøkelsen er tenkt som korpusbasert. *Oslo-korpuset av taggede norske tekster* er valgt fordi tekstene er hentet fra flere hold (forskjellige geografiske områder i landet og forskjellige tekstsamlinger: aviser, sakprosa og skjønnlitteratur) og de er taggede. Korpusdata er en utmerket kilde til undersøkelse av språklige fenomener av flere grunner. Det er mange praktiske sider ved dets bruk, det er enkelt å bruke et korpus, det krever lite tid, og som student har jeg hatt fri adgang til det. Dette har gjort at det ikke har vært nødvendig for meg å gjøre forarbeid og forberede datamaterialet selv, eller betale for det. Videre inkluderer et korpus et bredt spekter av eksempler og gjør det mindre sannsynlig at enkelte betydninger vil bli forsømt. Det står i kontrast til introspeksjon eller tilfeldige eksempler der sjansen for forsømmelsen er langt større (Boers, 1996, s. 34). Boers (Ibid.) nevner også en rekke svake sider ved korpusbruken, som for eksempel mulig fravær av lavfrekvente instanser, og instanser som er langt vanligere i muntlig språk hvis man bruker et skriftspråkskorpus som det er tilfellet her. Tatt i betraktning at en masteroppgave innebærer begrenset tid og ressurser, samt at jeg ikke har norsk som førstespråk (det innebærer en begrenset introspeksjonsevne), veide de gode sidene ved bruken av korpus mye tyngre enn de svake.

Den begrensede introspeksjonsevnen har påvirket metoden som er brukt til å tolke og å identifisere betydninger. I tillegg til de beskjedne kunnskapene jeg har fra før, har det vært nødvendig å konsultere ordbøker (Landrø & Wangensteen (1986), Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok (2005), Kirkeby (2014) og Bokmålsordboka utarbeidet av

Universitetet i Oslo i samarbeid med Språkrådet, 2015). Det har blitt skapt en liten «armé» av informanter som har gitt sine tolkninger og foreslått noen betydninger for en del instanser. Til sammen er det snakk om fem informanter med norsk som morsmål. Hvis ingen av de to første fremgangsmåtene var til hjelp, ble et enkelt google-søk med et konkret uttrykk gjennomført. Instansene som kom opp som resultat av søket, ble sammenlignet, og konklusjoner om den mulige betydningen ble følgelig trukket. Med alt dette i bakhodet kan man si at analysen har en begrenset forklaringskraft. Annerledes uttrykt er det mulig at intuisjonen til enkelte morsmålsbrukere kan variere fra de fremlagte tolkningene. Dette i sin tur fører til noe svekket reliabilitet av oppgaven.

Det er gjort to søk i korpuset med tilfeldige utvalg på 500. Funnene ble sortert på følgende måte: Først var det nødvendig å skille mellom preposisjonen *opp* og verbalpartikkelen *opp* som den er definert i oppgaven, siden selve søkemetoden i korpuset ikke skiller mellom de to. Denne praktiske oppgaven har vist igjen at det ikke alltid er like lett å sette en klar grense mellom dem. Som regel er det den primære, romlige betydningen som skaper forvirring som i *Hånd i hånd gikk de opp trappen*. Ettersom denne instansen av *opp* er funnet i et skriftlig dokument (det er altså ikke mulig å vite om verbet og preposisjonen har orduttale, se nærmere i 1.2.2), kan den forstås både som en preposisjon som er en del av PF *opp trappen*, og som partikkel (se 1.2.3 og 2.1.3). Oppgavens hovedformål er imidlertid ikke å sette en klar grense mellom dem, men å beskrive betydningen, og siden det jo er mulig at *opp* fungerer som partikkel her, er det gjort en passende analyse av dens betydning.

Det første skrittet var å gå gjennom de første 500 forekomstene av *opp* og tolke deres betydninger. Underveis ble betydningene delt grovt inn i forskjellige grupper etter domene. Domenene fra Lindner (1983) ble deretter brukt som en rettesnor. Noen av de første betydningene som er avgrenset, overlappet med Lindner sine, andre ikke. De eksemplene som ikke passet inn, ble brukt som en base til å definere domener som er etter oppgavens funn spesifikke for norsk. Neste skrittet var å fordele betydningene med fysisk domene som basisdomene, og de med abstrakt domene som basisdomene. Dette har skapt en solid base for videre systematisering av betydninger: fra det sentrale opp-skjemaet mot de mindre sentrale, og fra de romlige betydningene til de metaforiske. Det sentrale skjemaet ble definert innenfor romlig domene (3.1), og i forhold til den romlige betydningen som er den mest fremtredende når preposisjonen *opp* ses i isolasjon (Boers, 1996, s. 36). Andre skjemaer og betydninger ble sett på som inntrykksskjematiske transformasjoner av det sentrale skjemaet, eller som deres metaforiske utvidelser.

Et spesielt søk er gjort for å fange opp den spesielle instansen av *opp* som er en del av uttrykket *opp ned* (se 3.2). Hele materialet som danner grunnlaget for analysen er ellers relativt lite, slik at det er høyt sannsynlig at mange betydninger ikke er fanget opp.

Ikke alle instanser som har noen av de identifiserte betydningene, er oppført. Årsaken til det er at det dukket opp stadig flere instanser med samme betydning mens undersøkelsen foregikk. Jo mer materialet var bearbeidet, dess sjeldnere var forekomster av instanser med nye betydninger.

Metoden som er brukt i oppgaven er kvalitativ da det er gitt en tolkning av innholdet til de forskjellige instansene av *opp* funnet i datamaterialet. Resultatet av tolkningen er en språklig beskrivelse av forskjellige betydninger av verbalpartikkelen *opp*.

3.3.1 Litt om figurene i oppgaven

Tvers gjennom hele oppgaven er det brukt figurer som selv har en oppgave. Den er å skissere noe som kan kalles for mentale representasjoner av betydninger til verbalpartikkelen *opp*. Disse mentale representasjonene er dannet gjennom våre fysiske erfaringer ifølge kognitiv semantikk (se spesielt 2.1.1.4). Men det er også viktig å huske at figurene ikke er like disse erfaringene, og at de like greit kan brukes til å skissere de abstrakte betydningene til partikkelen *opp*. Brugman (1983, s. 6) nevner at hun ikke har noen bevis på at denne slags forestillinger er psykologisk reelle, og at det derfor er mulig at enkelte språkbrukere ikke er enige med disse. Likevel kan de, hvis koherente nok, gi oss en idé om forholdene mellom betydningene, og på denne måten er bruken av dem rettferdiggjort.

4 LEKSIKALSK-SEMANTISK BESKRIVELSE AV VERBALPARTIKKELEN *OPP*

Oppgavens hovedhypotese er at verbalpartikkelen *opp* har flere betydninger (3.1) som kan fremstilles som en radialkategori bestående av et sentralt skjema og dets semantiske utvidelser, og forbindelsene mellom dem som familielighet. Denne analysen begynner med en beskrivelse av den primære betydningen, eller med andre ord det sentrale skjemaet av verbalpartikkelen *opp* (se 2.1.1.4). Den primære betydningen er romlig (2.2.2 og 3.1), og definert innenfor romlig domene. Deretter legges det frem en beskrivelse av betydningene som oppstår som et resultat av inntrykksskjemastransformasjoner av det sentrale skjemaet og innenfor romlig domene. Disse lokative betydningene danner da et grunnlag for analysen av deres metaforiske utvidelser.

4.1 Betydninger med det fysiske rommet som basisdomene

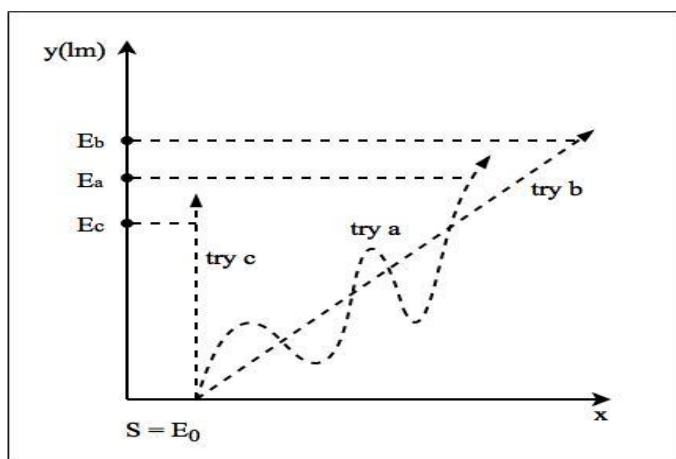
4.1.1.1 Det sentrale *opp*-skjemaet – *oppover*

- 1.1. Hun så stjernene *sveve opp*.
- 1.2. Helikopteret *fløy opp*.
- 1.3. Vi *drar* den *opp*.

I disse konstruerte eksemplene har vi *bevegelsesverb*. Med bevegelsesverb menes det her et verb der enten *tr* (intransitive verb) eller *lm* til verbet (transitive verb) forflytter seg, eller blir forflyttet i rom og tid. Legg merke til at både *tr* til intransitive verb og *lm* til transitive er *tr* til partikkelen i disse eksemplene. I eksemplet 1.1 og 1.2 har vi intransitive verb med verbets *tr* som forflytter seg. I 1.3 er bevegelsen forårsaket av verbets *tr*, og konsekvensen er at verbets *lm* blir forflyttet.

En bevegelse kan skje på mange forskjellige måter og i mange forskjellige retninger. Partikkelen *opp* presiserer hvilken retning denne bevegelsen skjer i. På grunn av hvordan verdenen vi lever i, er, står rommet alltid relatert til tiden, slik at bevegelsen i det forutsetter bevegelsen i tid (Lindner, 1983, s. 112). Måten bevegelsen skjer på, presiseres av selve basisverbet.

Basisdomene for denne partikkelen er det fysiske rommet (se delkapitlene 2.2.2 og 3.1). Vår opplevelse av det fysiske rommet stammer direkte fra vår kroppslige erfaring der vi som mennesker eksisterer fysisk i rommet, og vår kanoniske kroppsstilling er oppreist i forhold til jordens overflate (Lindner, 1983, s. 112). Vi kan betrakte dette rommet som todimensjonalt, og dele det inn i en vertikal og en horisontal akse (I tillegg til dem finnes det en akse til, se under). *Opp* forestiller retningen til banen som partikkelens tr tilbakelegger. Men det er ingen spesifisert enhet i eksemplene 1.1, 1.2 og 1.3 som fungerer som l_m for selve partikkelen *opp*, det vil si l_m for *opp* er subleksikalsk representert og kan sies å være vertikalt orientert i forhold til et startpunkt og langs y-aksen (Lindner, 1983, s. 112). Her følger noen skjematisk forestillinger av partikkelen for de ovennevnte eksemplene. Startpunktet S er punktet der bevegelsen begynner, eller det punktet som bevegelsen blir beskrevet i forhold til. Siden bevegelsen skjer både i rom og tid (se over), kan vi også snakke om forskjellige etapper, der $S = E_0$, det vil si det har ikke skjedd noen forflytning verken i rom eller tid:

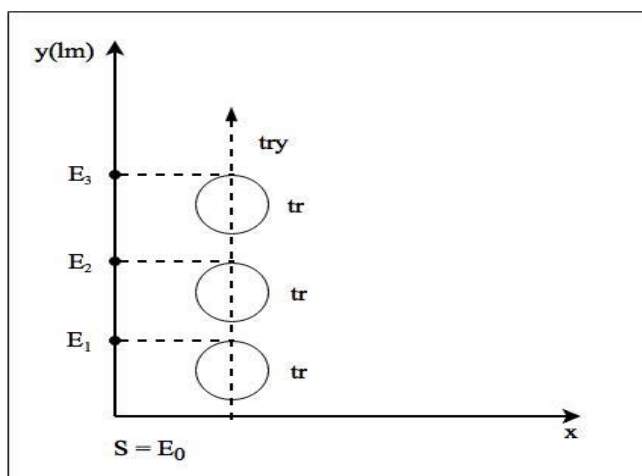

Figur 7. Skjematiske fremstillinger av partikkelen *opp*

l_m for *opp* er orientert vertikalt i forhold til startpunktet S og langs y-aksen. Vi ser at tr kan bevege seg på forskjellige måter, ergo kan tr ha forskjellige konkrete baner. Det som er essensielt her, er at punktene E_a , E_b og E_c har kommet lenger opp på y-aksen, uansett om det også innebærer bevegelsen på x-aksen eller ikke. E -punktene er ingen slutt punkter eller mål her, men er tilfeldig utvalgte punkter på de aktuelle banene, etapper som E_0 sammenlignes med. Når en E ligger høyere på y-aksen enn E_0 , har det skjedd en vertikal forflytning (Lindner, 1983, s. 113). Det er også viktig å understreke at forflytningen oppover ikke slutter ved E -punktene, men kan fortsette videre, det vil si banen er *unbounded* (uendelig) i disse eksemplene. På hvilken måte en konkret bane realiseres, eller med andre

ord om denne forflytningen skjer tilnærmet rett opp som i 1.3, på skrå som i 1.2, eller om det er snakk om en nærmest sikk-sakk linje som i 1.1, avhenger av selve verbet (sveve impliserer en sikk-sakk linje) og konteksten (det kan tenkes at et helikopter flyr rett opp, men i virkeligheten er en prototypisk bane helikopteret tilbakelegger, tilnærmet skrå), og ikke partikkelen *opp*. Partikkelen *opp* kan defineres som *oppover* i disse eksemplene.

Denne betydningen er grunnlaget for det sentrale skjemaet av partikkelen *opp*. Skjemaene er ikke konkrete (2.1.1.4 og 3.3.1). Det betyr at både banen som tilbakelegges, samt *tr* og *lm*, bare er skjematisk fremstilt og forenklet, og alle disse elementene kan modifiseres på mange forskjellige måter. Disse måtene å modifisere dem på hjelper oss å identifisere hvordan de forskjellige betydningene av verbalpartikkelen *opp* er relatert til hverandre, og det sentrale skjemaet brukes som et referansepunkt. En slik forent beskrivelse av betydningene til en verbalpartikkel, står i sterk kontrast til de gamle som tok dem for å være en rekke ikke-relaterte betydninger (Ungerer & Schmid, 1996, ss. 161–162 og 2.2).

Figur 8. Det sentrale skjemaet – *oppover* (Fremstillingsmåten er overtatt fra Ungerer & Schmid (1996, s.163))

Bortsett fra at vi ser hvordan *tr* forflyttes i rom, er også tidsaspektet fremstilt i dette skjemaet gjennom forskjellige etapper E_1 , E_2 og E_3 . Det at tidsforløpet og handlingen har forskjellige etapper, er en bekreftelse på at vi har med et bevegelsesverb og gjøre, og at det finnes en bane. *lm* er intuitivt og er projeksjon på y-aksen (Lindner, 1983, s. 112). Det er subleksikalsk presentert, til forskjell fra *tr* og banen (*try*) som strekker seg fra *S* til forskjellige *E*-punktene og muligens videre. Men vi kan likevel begripe hvordan *lm* er: det har utstrekning i rom, den er orientert oppover og det ses i forhold til et startpunkt. Disse tre karakteristikkene av *lm* vil spille en viktig rolle i dette skjemaets transformasjoner (2.1.1.4).

Legg merke til at try i 1.2, *Helikopteret fløy opp*, beveger seg like mye oppover (y-akse) som til side (x-akse). Det betyr at bevegelsen matematisk kan fremstilles som en funksjon av verdiene på x- og y-aksen, ergo er de begge like viktige når man skal beskrive denne den. Men i 1.2 er try beskrevet bare ved hjelp av verbalpartikkelen *opp* med y-aksen som lm. Det betyr at beskrivelsen er selektiv i og med at x-verdiene er «avskåret». Skal man ta matematikken som et objektivt grunnlag, kan man si at en slik «avskjæring» er fullstendig subjektiv – og årsaken til den er vår fokusering på, eller med KS' ord sagt profilering av y-aksen (se nærmere i delkapitlet 2.1.3).

I eksemplet 1.1, *Hun så stjernene sveve opp*, er tilfellet enda mer komplekst da bevegelsen og try inkluderer også bevegelsen nedover. Den matematiske funksjonen av en slik bevegelse ville vært en kombinasjon av de positive verdiene på x-aksen, og både de positive og negative verdiene på y-aksen. Her har vi «avskåret» både x-biten og den negative y-biten, og fokuserer bare på de positive verdiene på y-aksen i vår beskrivelse av den banen. Dette kan beskrives på et språklig og ikke matematisk vis. Vi kan si isteden at vi har valgt å fokusere bare på den delen av bevegelsen som skjer oppover, eller med andre ord i forhold til et vertikalt lm som er orientert mot et abstrakt mål som skjematisk kan fremstilles som *over* (til forskjell fra *ned* som også har et lm som er vertikalt orientert, men med et mål som skjematisk kan fremstilles som *under*). Det at vi kan skifte fokuset og dissekere virkeligheten som det faller oss, er en av menneskets kognitive evner, og det er slik kategorisering fungerer (se 2.1.1). Dette har store følger når det kommer til betydningsutvidelser. Ved å skifte fokuset fra hele til en del av et inntrykksskjema, kan man få en ny betydning av en verbalpartikkel, og dette kalles inntrykksskjematransformasjoner (se 2.1.1.4). I dette tilfellet der man dissekerer det romlige domenet (x- og y-aksen) på den måten at man fokuserer på *opp* (y-aksen), er det snakk om profilering av *opp*, det vil si *opp* er profilen og romdomenet er basen i denne scenen (se 2.1.3). *Opp* er bare den ene av uendelig mange muligheter for profilering innenfor romdomenet, som dessuten i skjemaet vårt er fremstilt bare av to dimensjoner (x- og y-aksen), så den tredje mangler. Skjemaet –OPP– som er illustrert i figuren 8, er også veldig forenklet og idealisert¹⁴, og kan dermed også beskrives som et kognitivt referansepunkt (eller prototyp) innenfor romdomenet (sett i forhold til andre skjemaer som også har romdomene som sin base, og representerer andre kognitive referansepunkter innenfor det, som for eksempel skjemaene for *ned*, *frem*, *bak* og så videre) (Lindner 1983, s. 114 og 2.1.1.3). Inntrykksskjematransformasjoner skjer innenfor *opp*-

¹⁴ Her sies det at skjemaet er idealisert fordi at bevegelsen skjer bare innenfor y-aksen, mens verdiene på x-aksen er like 0, sagt på matematisk vis.

profilen, eller som Clausner & Croft (1999) ville sagt, danner opp-skjemaet en ny base for videre profilering av nye¹⁵ betydninger (profiler kan selv fungere som baser, se 2.1.1.4 og 2.1.3). Her er noen eksempler til på det sentrale skjemaet:

- 2.1. Jeg *gikk opp* på Øvregate. (Regle, u.d.)
- 2.2. [...] i neste øyeblikk så de mastra *skyte opp* fra djupet. [AV/Fa96/01](#)
- 2.3. Vifte med flagg, *sende opp* ballonger og applaudere [...] [AV/SA96/04](#)

For å kunne identifisere andre betydninger av verbalpartikkelen *opp*, må blikket nå vendes mot modifiseringene av *tr*, *lm* og *try* (bane). Slike modifiseringer som spesifiserer bare enkelte skjemakomponenter (mens andre blir fortrent og ikke fokusert på), men som fortsatt er en del av skjemaets hovedkonfigurasjon, heter *utdypninger*¹⁶. Forbindelsene mellom dem og skjemaet de er utviklet fra, er basert på likheter, mer spesifikk på familielikheter (Lindner, 1983, s. 139, og se 2.1.1.2). Det er betydningsutvidelser som oppstår som følge av inntrykksskjematrasformasjoner (se 2.1.1.4), eller med andre ord kan vi forklare dem ved å referere til det sentrale skjemaet (Ungerer & Schmid, 1996, ss. 164 – 167). Ungerer og Schmid (1996, s. 165) observerer videre at det å fokusere bare på det ene elementet av det sentrale skjemaet, gjør oss i stand til å forklare hvorfor en dynamisk verbalpartikkel¹⁷ også kan brukes på en «statisk» måte.

4.1.2 En utvidelse av det sentrale skjemaet – målrettet *opp* – *opp til*

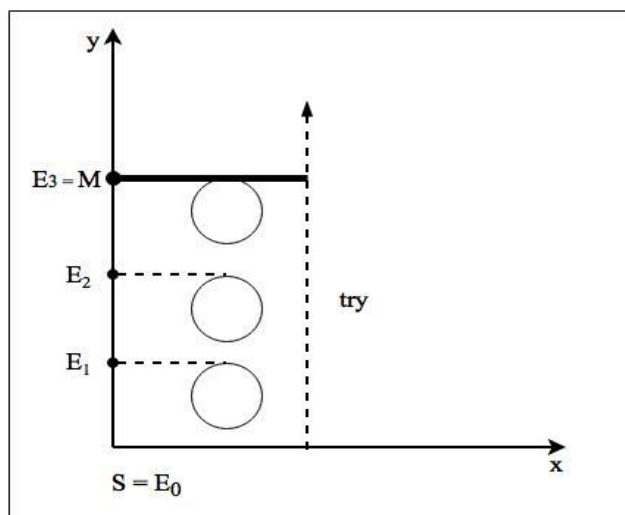
Det sentrale OPP-skjemaet har typisk en *unbounded* bane, men ikke desto mindre er det mulig å finne eksempler rundt oss der objekter beveger seg oppover, men der denne bevegelsen også har et naturlig endepunkt (Lindner, 1983, s. 115). Slike bevegelser har en *bounded* (endelig) bane. Tenk på *Hun så stjernene sveve opp*, *Helikopteret fløy opp* og *Vi drar den opp* om vi endret dem litt (3.2 og 3.3 er konstruerte eksempler):

- 3.1. [Hun] så stjernene *sveve opp* mot sine rette plasser på nattehimmelen. (Nygaard, 2003)
- 3.2. Helikopteret *fløy opp* til Mjøsa.
- 3.3. Vi *drar den opp* til femte etasje.

¹⁵ *Nye betydninger* bør tolkes her som betydninger som blir utviklet av en annen mer sentral betydning, og ikke som "betydninger som ble laget for kort tid siden".

¹⁶ Dette er en oversettelse av det engelske ordet *elaboration*. Jeg velger å oversette det som *utdypning* på grunn av at *elaboration sites* heter *utdypningssteder* i norsk.

¹⁷ Ungerer & Schmid (1996, s. 165) snakker om preposisjoner, men poenget deres gjelder også verbalpartikler.

Figur 9. Målrettet opp-skjema

En slik bounded bane får oss til å fokusere i en viss grad også på målet av denne bevegelsen, $E_3 = M$ (mål) (Lindner, 1983, s. 115). Av den grunn vil denne typen skjema bli kalt *målrettet opp-skjema*. Det har også romdomene som sitt basisdomene, $y = \text{lm}$:

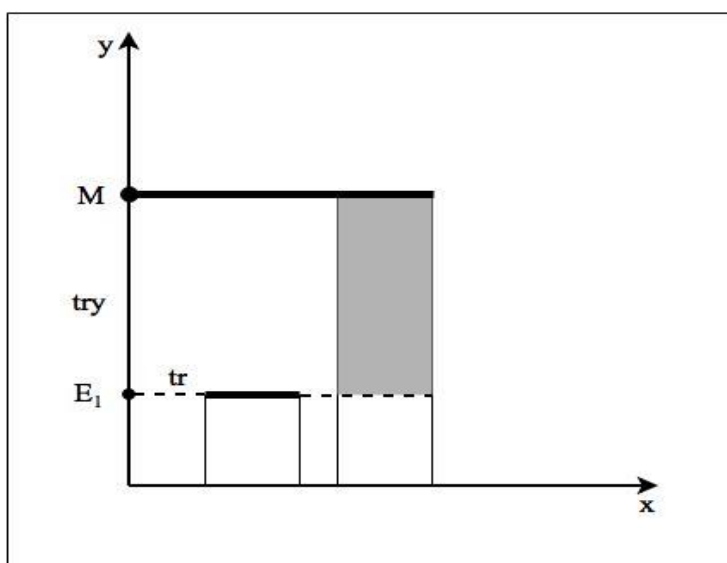
- 4.1. Mary *trekker* den forulykkede *opp* fra vannet. [AV/Fa96/01](#)
- 4.2. [...] når hun *haler opp* en liten bekkørret. [AV/BT96/02](#)
- 4.3. [...] og plakaten ble aldri *hengt opp*. [AV/SA96/08](#)
- 4.4. Med varmegrader *kom* saltet *opp* og snøen ble meget bløt. [AV/BT96/01](#)
- 4.5. [...] for deretter å *slenge seg opp* på bilens panser. [AV/Ad96/01](#)
- 4.6. [...] fletter sammen bladene på hvitløken og *henger dem opp* på kjøkkenet. [AV/BT97/01](#)
- 4.7. [...] minstejenta var knapt fire år gammel da hun *smøg seg opp* på pianokrakken [...] [AV/Ad96/01](#)

Tr for dette skjemaet kan både være *bounded* eller *unbounded*, og det kan forestille hele «tingen» som fungerer som tr, eller en del av den. Den siste typen der bare en del av hele «tingen» utfører bevegelsen (ikke hele tr forflyttes i rom og tid) – det vil si følger opp-banen, kan vi beskrive som uprototypisk, og den heter *active zone* (Lindner, 1983, s. 115 og 2.1.3.2). Hele tr og dets *active zone* står i det metonymiske forholdet *del-hele* (se 2.1.2.2 og 2.1.3.2). Denne lille spesifisiteten gir rom for enda en opp-skjematransformasjon innenfor romdomene, som også kan forstås som et underskjema av *målrettet opp-skjema*.

4.1.2.1 «Active zone» opp-skjema

Forskjellige deler av tr kan være *active zone*. Det kan være en kant, en underdel eller en overdel. Det er spesielt vanlig å ha den siste typen når man beskriver endringer i kroppstilling (Lindner, 1983, ss. 115 – 116) (5.1 og 5.2 er konstruerte eksempler):

- 5.1. Jeg *står opp*.
- 5.2. *Rekk opp* hånda!
- 5.3. Menigheten *står opp*, korsner seg, bøyer seg mot jorden [...] [AV/Fa96/01](#)
- 5.4. Det er nok å høre rytmen, da bare *må* du *opp* og bevege deg [...] [AV/Ad96/01](#)

Figur 10. «Active zone» opp-skjema, trs overdel er *active zone*

Men også andre «ting» kan «vokse» oppover på samme vis:

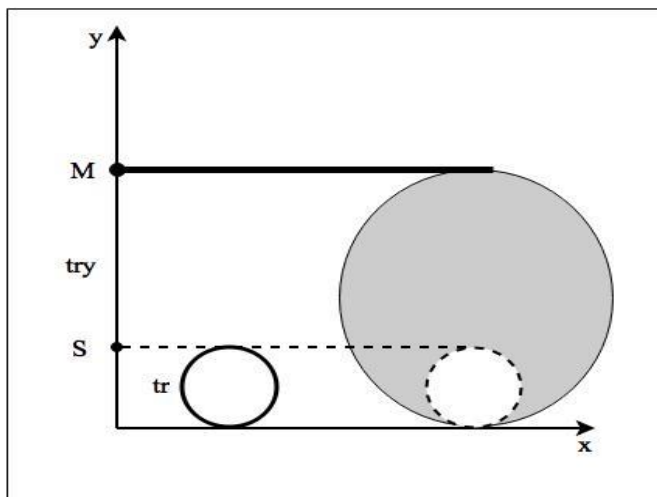
- 6.1. Du *stabler opp* blokkene, vi kommer med betong [...] (Åkra Sementstøperi AS, 2016)
- 6.2. *Kok opp* vann, skjær grønnsakene [...] [AV/BT96/01](#)

Noen kan «vokse» i alle retninger:

- 7.1. [...] det gjør å *blåse opp* en boble. [AV/BT97/01](#)
- 7.2. Jeg får vannansamling i kroppen, *hovner opp* og blir uvel. [AV/BT95/01](#)
- 7.3. Det var ganske spesielt å *vokse opp* i en militærleir [...] [AV/Ad96/01](#)

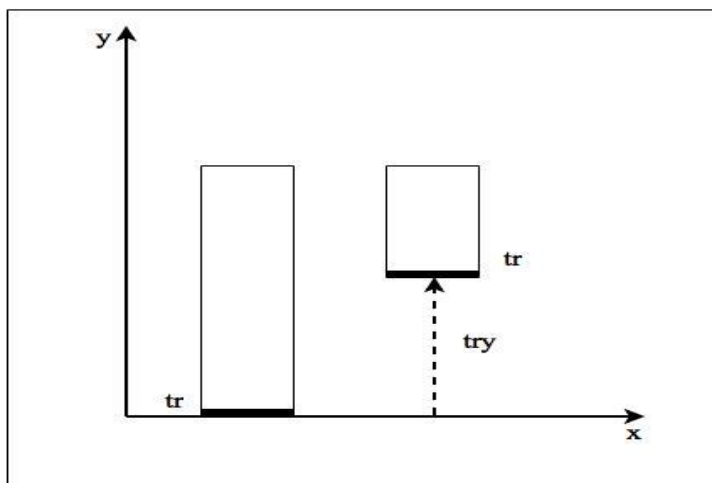
I eksemplene 7.1, 7.2 og 7.3 har vi en forflytning også til side og ikke bare oppover. Vi kan si at tr ikke bare strekker seg oppover, men at denne hendelsen blir ledsaget av en

forstørrelse av tr i alle retninger (Lindner, 1983, s. 116). Det at det har blitt konvensjonelt å beskrive en slik økning med *opp*, kan kanskje forklares med det faktumet at fysisk vekst hos mennesker typisk sees som en prosess som skjer oppover, mens kroppene våre utvider seg og vokser i alle retninger, men den vertikale veksten er mest fremtredende:

Figur 11. «Active zone» opp-skjema, tr strekker seg i alle retninger

Andre steder er det trs underdel som forflyttes oppover (Lindner, 1983, s. 117):

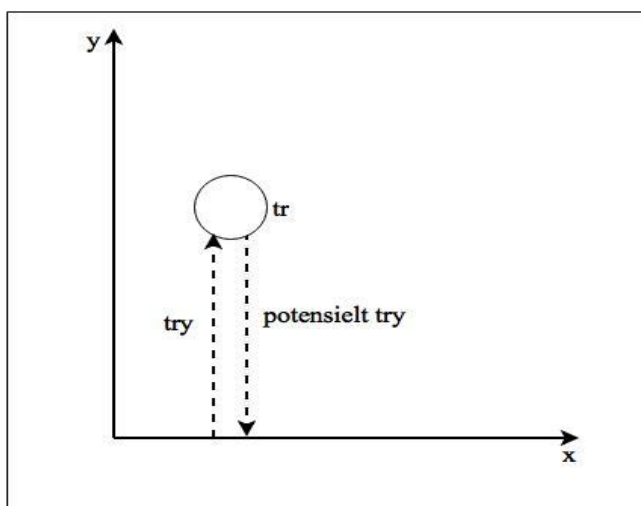
Figur 12. «Active zone» opp-skjema, trs underdel er *active zone*

- 8.1. Det er bare å *brette opp* ermene og stå på. [AV/BT95/04](#)
- 8.2. En rullegardin som vi *drar opp* om morgenen. (konstruert eksempel)

4.1.3 Det statiske opp-skjemaet - *oppe*

Å oppnå et mål kan også bety å havne i en posisjon, innta en stilling, altså gå fra å bli bevegelig til å bli statisk: Går man opp til en topp, og kommer opp på den, er man *oppe*

på toppen. Det er denne statiske betydningen som beskriver den egentlige posisjonen av tr: den er konstant over tid (Lindner, 1983, s. 118). Det er to ting som bør sies om banen. For det første ligger det implisitt en antagelse om at tr har gått en vei opp til denne stillingen. For det annet kan det i tillegg sies at det finnes en potensiell bane til, men den er uønsket (Lindner, 1983, s. 118). Den andre banen er dette skjemaets kuriositet. Den potensielle, uønskede banen er av den motsatte typen i forhold til *opp*, nemlig *ned*. Klarer ikke tr å beholde sin posisjon spesifisert av *opp*, går det ned:

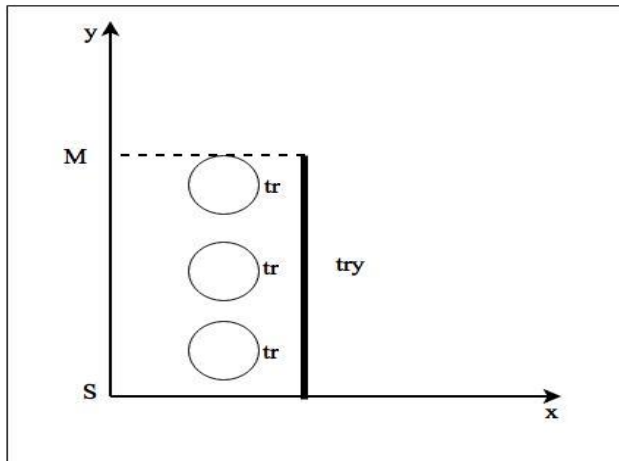

Figur 13. Det statiske opp-skjemaet

- 9.1. [...] med begge hendene og *holder* den *opp*. [AV/BT94/01](#)
- 9.2. [...] å ha bjelker «hengende» som verken *støtter opp* gulv eller er bærende konstruksjon [...] (Doit, 2009)

4.1.4 Det perfekte opp-skjemaet – *helt*

På samme måte som målet kan bli mer eller mindre fremtredende hos bevegelser som har et naturlig endepunkt (4.1.2), kan vi skifte fokuset vårt fra målet for slike endelige baner, mot selve bevegelsen som nå er avrundet, eller *bounded*. På denne måten blir det understreket at bevegelsen er utført gjennom hele den tenkte banen, og kan ikke fortsette mer siden det ikke er en vei å gå videre. Vi kan med andre ord si at handlingen er komplett. Dette motiverer en ny betydningsutvidelse av det sentrale opp-skjemaet, nemlig det perfekte opp-skjemaet, der *opp* tilnærmet kan beskrives som *helt (til topps)*:

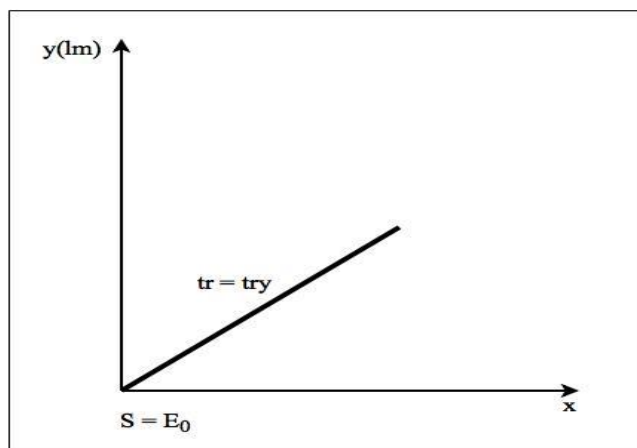
Figur 14. Det perfekte opp-skjemaet

29. Hånd i hånd *gikk* de *opp* trappen og bøyde seg over barnesengen. [AV/Fa96/01](#)

4.1.5 +Å SE ER Å BEVEGE+

Om det sentrale opp-skjemaet har det blitt sagt at dets try strekker seg både i rom og tid (se 4.1.1). Men try kan også strekke seg bare innenfor romdomenet (Lindner, 1983, s. 118). Slik er det med eksempler med metaforen +Å SE ER Å BEVEGE+ (konstruert eksempel):

30. Veien *går opp* mot seteren.

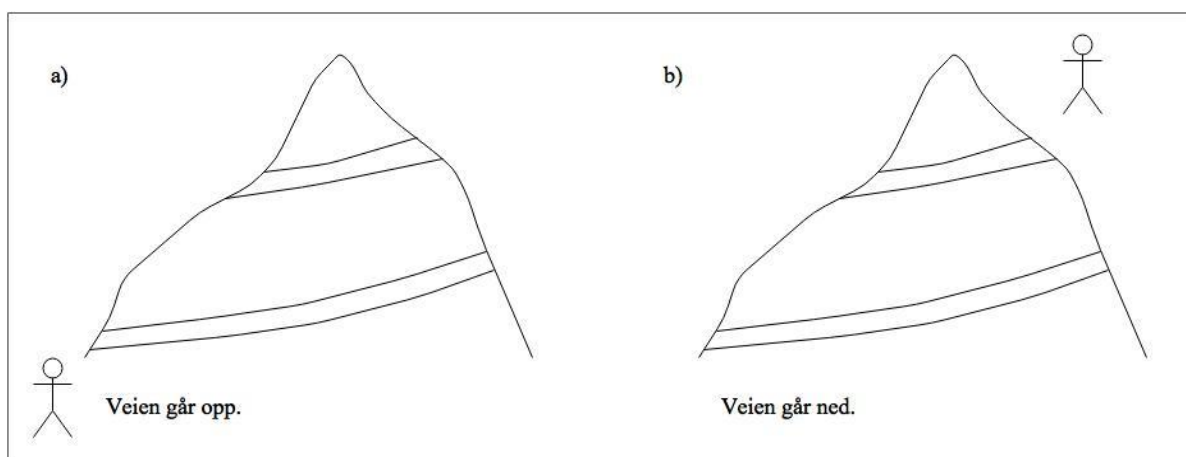

Figur 15. +Å SE ER Å BEVEGE+

Denne metaforen gjør oss i stand til å betrakte en vei som et tr som beveger seg i en retning og langs banen som selve veien (tr) spesifiserer. Det vi skanner med blikket får et dynamisk trekk slik at $tr = try$. Ingen egentlig forflytning skjer. Det er bare oss som

oppfatter det slik. Det kan tilføyes at denne måten å se veien strekke seg på er subjektiv og avhenger av vårt perspektiv (Lindner, 1983, s. 118). Om man befinner seg ved foten av et fjell, kan man si at veien går opp. Om man på den annen side står på toppen av fjellet, sier man at veien går ned. Så bevegelsen oppfattes i forhold til og avhengig av vår posisjon og perspektiv.

Selv om denne betydningen blir til gjennom en metafor, har den det fysiske rommet som basisdomene, og av den grunn står den oppført i delkapittel 4.1. Likevel bør det være sagt at den forestiller et slags grenseeksempel.

Figur 16. Endering av perspektiv

Alle betydningene presentert i delkapittel 4.1 har det fysiske rommet som basisdomene, og deres lm er vertikalt orientert. Man bør likevel legge merke til at lm noen ganger ikke er projisert på y-aksen, men beholder likevel en kanonisk struktur, det vil si hvis menneskelig hode oppfattes som oppe, og beina som nede, vil denne indre kroppslige strukturen fortsatt være til stede selv når man ligger. Derfor heter det å *dra opp buksa*, selv om man ligger (Lindner, 1983, s. 119).

Når metaforiske og metonymiske betydningsutvidelsesprinsipper påvirker disse romlige betydningene, får man deres metaforiske utvidelser. De aller fleste av dem har ikke det fysiske rommet som basisdomene, men noen som har det, er blant de metaforiske betydningene fordi de er gjort i stand av metaforer. Nå vil det bli vist hvordan metaforer og metonymier skaper nye betydninger.

4.2 De metaforiske betydningene

Selv om det sentrale inntrykksskjemaet med sine transformasjoner kan gjøre rede for en del av verbalpartikkelen *opp* sine betydninger, er det langt fra alle. Når betydningen av verbalpartikkelen ikke er mulig å forklare bare ved å referere til det sentrale skjemaet, snakker vi om en utvidelse av selve skjemaet. Som oftest er det snakk om metaforiske og metonymiske utvidelser (se 2.1.2.1 og 2.1.2.2). Med andre ord blir inntrykksskjemaet til kildedomenet for metaforiske¹⁸ overføringer (Ungerer&Schmid, 1996, s. 167, Clausner&Croft, 1999).

4.2.1 Det sentrale opp-skjemaet som kildedomene

4.2.1.1 +MER ER OPP+

For å kunne forstå hvordan metaforen +MER ER OPP+ (Lakoff, 1990, s. 276) påvirker betydningen av *opp*, må vi først nevne målestokk-inntrykksskjema. Målestokk-inntrykksskjemaet oppstår gjennom vår fysiske erfaring for deretter å bli brukt som kildedomene som strukturerer mange andre abstrakte domener (Clausner & Croft, 1999, ss. 14 – 15). Ifølge Johnson (1987, ss. 121 – 124) er noen av disse domene (*an)tall, mengde, temperatur, intensitet, sosial rangering* og så videre. De er alle organisert langs en vertikal målestokk (Lindner, 1983, s. 120 og 2.1.1.4).

Opp-skjemaet oppfattes som en del av målestokk-skjemaet, slik at forholdet mellom dem kan karaktereres som metonymisk der *opp* står for mer (Strzelecka, 2003, s. 218). Denne metonymien gir opphav til metaforen +MER ER OPP+. Dette er ikke tilfeldig. Det skyldes erfaringskorrelasjon (se 2.1.1.4). I eksemplet å blåse *opp en boble* under 4.1.2.1 ble det sagt at *opp* beskriver en forflytning av trs *active zone*, men at forflytningen i dette eksemplet skjer både oppover og til side. Vi kan dermed anta at bevegelsen *opp* mest sannsynlig er den mest prototypiske, og at den derfor kan brukes til å beskrive også andre mindre prototypiske forflytninger som til side. Samme kan bli sagt om målestokk-skjemaet. Selv om en økning i virkeligheten kan skje i alle retninger (en haug av sand blir både høyere og breiere når vi legger til mer sand, en økning av lydets intensitet skjer i alle retninger, hvis det i det hele tatt blir riktig å snakke om retninger der, for ikke å nevne intensiteten av følelser og så

¹⁸ Ordet *metaforisk* brukes i oppgaven i to betydninger. Den ene betyr omtrent det samme som *overført*, og den andre betyr *som er relater til metafor*. Den første betydningen kan virke forvirrende siden ord kan få overført (det vil si metaforisk) betydning både gjennom metaforiske og metonymiske projiseringer. Likevel velger jeg å bruke den fordi den symboliserer klarere hvordan noen betydninger er blitt til enn ordet *overført*.

videre), er det den vertikale aksen som brukes til å strukturere målstock-skjemaet (2.1.1.4). Opp-skjemaet står for økning, og derifra får vi metaforen +MER ER OPP+, og verbalpartikkelen *opp* får nye betydninger:

- 31.1. [...] oppvarmingskostnadene til offentlige bygg *går opp*. [AV/Ad96/01](#)
- 31.2. Produksjonen skal *trappes* gradvis *opp* [...] [AV/Ad96/01](#)
- 31.3. [...] periode hvor intensiteten *settes opp*. [AV/SA96/07](#)
- 31.4. Dukkeproduksjonen *blomstret opp* mange steder i Norge [...] [AV/Fa96/01](#)
- 31.5. [...] når aktiviteten *skrus* ytterligere *opp*? [AV/Ad96/01](#)
- 31.6. Hvordan skal vi i første omgang *ruste opp* førstelinjepersonellet? [AV/Af94/01](#)
- 31.7. [...] men det går også å *varme opp* hele lageret [...] [AV/Bb95/01](#)

Det kan skje en økning i mengden:

- 31.8. Problemene *tårner seg opp* for Sandviken Sykehus. [AV/BT96/02](#)
- 31.9. Kvikksølv er en gift som *hoper seg opp* i kroppen [...] [AV/Af96/01](#)

Vekten:

- 31.10. Stian *spiste seg opp* nærmere 40 kilo [...] [AV/BT96/02](#)

Opp-skjemaet strukturerer måldomener, og betydningen av *opp* forblir konstant innenfor disse. *Opp* står for økning og forbedring (Lindner, 1983, s. 120). Selve metaforen +MER ER OPP+ er ganske abstrakt, og den kan gjøres om til mer konkrete metaforer:

+HØYERE INTENSITET ER OPP+

Intensiteten i følelser kan øke:

- 32. [...] *hisset* en ung mann *seg opp* i nattekulden. [AV/BT96/04](#)

I tilfeller der vi allerede har en aktivitet, kan vi signalisere en økning i intensiteten av denne ved å tilføye *opp*. Slik kan vi få tilsynelatende ulogiske forbindelser (konstruert eksempel):

- 33.1. Han måtte *bremse opp*.

Bremsing er en aktivitet som innebærer reduksjon av farten på noe. *Opp* på sin side betyr *mer*, så det kan se ut som om de to er motstridende. Slik er det selvfølgelig ikke. *Opp* står her for en økning av aktivitetsintensiteten, det vil si, om man bremser, skal *opp*

signalisere at man bremses enda mer. *Opp* kan faktisk signalisere at denne økningen fører til full stopp av slike reduserende aktiviteter som i:

33.2. [...] får livshjulet til å gå fortere eller *stoppe opp* [...] [AV/Ad96/01](#)

33.3. [...] krigssonen i Øst-Zaire er *stanset helt opp*. [AV/SA96/06](#)

Man kan stoppe en aktivitet gradvis og sakte, men bruker man *opp* i tillegg, gir man et klart signal om at aktiviteten er avbrutt.

+BEDRE (KVALITET) ER OPP+ (Lakoff & Johnson, 2003, s. 19):

34.1. Hun *leste seg opp* på Marx. (konstruert eksempel)

34.2. Det var din plikt å *lære* henne *opp* [...] [AV/af94/01](#)

34.3. Gode vaner kan *øves opp* [...] [AV/Fa96/01](#)

34.4. [...] han er en av dem som klarer å *spille seg opp* i løpet av forestillingen. [AV/BT96/04](#)

34.5. [...] rytmikk som kunne *løftet* tolkningen *opp* til større høyder. [AV/BT95/04](#)

Metaforen +HØY STATUS/RANG ER OPP+ (Lakoff & Johnson, 2003, s. 19) er også basert på målestokk-skjemaet:

+HØY STATUS/RANG ER OPP+

Målestokk-skjemaet brukes til å strukturere bevegelsen på den sosiale rangstigen (Lindner, 1983, ss. 120 – 121). Denne metaforen har to mulige erfaringsbaserte forklaringer. Den ene kommer fra at høy status i noen samfunn er knyttet til fysisk styrke som igjen er knyttet til høyde, og den andre fra at ledere (av alle slag) vanligvis er fysisk hevet over andre (Boers, 1996, s. 32): en professor eller lærer står gjerne på et opphøyd kateter, talere står gjerne på en opphøyd talerstol og så videre:

Bildet 1 Majestix, en OPPhøyd høvding

- 35.1. [...] en sveitsisk gjeter, *arbeidet seg opp* til å bli en av de førende [...] [AV/BT96/03](#)
- 35.2. [...] etter å ha *skutt seg opp* fra 12. plass. [AV/BT96/03](#)
- 35.3. [...] satset maksimalt i finaleomgangen og *kjørte seg opp* en plass. [AV/BT95/01](#)
- 35.4. Bare vinneren av 1. divisjon *rykker rett opp* i eliteserien. [AV/BT95/02](#)

4.2.1.2 Betydninger relatert til menneskets kanoniske tilstander

En del kanoniske, altså positive, tilstander for mennesket er *opp* (Lindner, 1983, s. 122):

+VÅKEN ER OPP+

Menneskets kanoniske kroppstilling som å stå oppreist, gir rom for betydningsutvidelser der den fysiske stillingen står for andre kanoniske tilstander som *våkenhet* (Lindner, 1983, s. 122) (konstruerte eksempler):

36.1. Kan du *vekke meg opp*?

36.2. *Står du opp* snart?

Våken i sin tur kan utvides til oppmerksom og konsentrert:

36.3. Dette skal «*vekke opp*» førere dersom de er på vei [...] [AV/BT96/02](#)

36.4. Men *se opp* for krydderbomber [...] ?[AV/BT94/01](#)

- 36.5. [...] for at stadig flere får øynene *opp* for alvor i denne politikervikten [...] [?AV/BT94/01](#)
- 36.6. [...] (*pass opp* for overdrevne press i høye register) [...] [AV/BT96/02](#)
- 36.7. Hun *kikker opp* på hotellet [...] [AV/DN96/01](#)

Det er mange andre tilstander og følelser som typisk forbindes med våken tilstand, som for eksempel funksjonalitet. Når et menneske er våkent, er det i stand til å handle (Lindner, 1983, s. 123), så:

+FUNKSJON ER OPP+

- 37.1. [...] har svart til forventningene etter at den *startet opp* i august [AV/Af94/01](#)
- 37.2. Sentralforbund (YS) *startet opp* lønnsforhandlingene [...] [AV/Af94/01](#)

Er vi oppreist, signaliserer det som oftest at vi er friske, lykkelige og energifulle. Er man deprimert, er man som regel krum i ryggen. Når man er lykkelig, glad, energifull, går man med rak rygg, og der oppstår forbindelsen med *opp* (Lindner, 1983, ss. 120 – 121):

+HELSE/LIVSENERGI ER OPP+

- 38.1. [...] en hjertelig latter til å *muntre opp* hverdagen for alle [...] [AV/Ad96/01](#)
- 38.2. De *psyket* hverandre *opp* under innspillingen av filmen. (Konstruert eksempel)
- 38.3. Medisin som *kvikker opp* pasienter. (Konstruert eksempel)
- 38.4. Morsomme eksempler *lever opp* oppgavens kjedelige teoridel. (Konstruert eksempel)
- 38.5. De *girer* hverandre *opp*. (Konstruert eksempel)

4.2.1.3 *Opp* er tilgjengelig

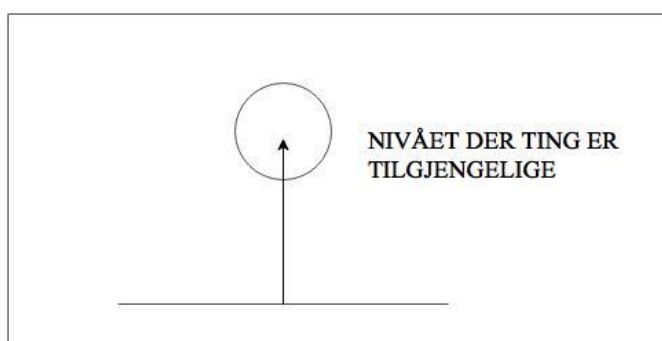
+OPP ER TILGJENGELIG/KLART IL BRUK+,

En annen erfaring som Lindner (1983, s. 122) trekker frem for å forklare en ny betydning av *opp*, er den av å ha noe i hendene. Det betyr som oftest at vi enten skal bruke det til noe, eller rett og slett at vi eier det. Så når vi sier at vi tar noe *opp*, definerer *opp* banen til det nivået hvor noe er tilgjengelig eller klart til bruk:

- 39.1. De problemstillinger han *tar opp* er knyttet til [...] [AV/BT95/04](#)
- 39.2. Du må fortsatt betjene lån som du har *tatt opp* alene. [AV/DN96/01](#)

At vi har noe i hendene betyr også at vi eier det, har det til rådighet, og disse betydningene overføres til *opp*. Dette eiendomsforholdet trenger ikke være av fysisk natur, men kan også innebære en slags nærhet (Lindner, 1983, s. 123):

- 40.1. [...] at vi med våre penger skal *kjøpe opp* mat [...] [AV/Bb95/01](#)
- 40.2. Det blir *tatt opp* 80 kadetter [...] [AV/BT95/02](#)
- 40.3. [...] god følelse som jeg *plukket opp* igjen [...] [AV/He96/01](#)
- 40.4. [...] da burde vel en av lyttestasjonene ha *snappet opp* noe? [AV/Af96/01](#)
- 40.5. Sanddynene *suger opp* vannet som kjempe-svamper [...] [AV/Fa96/01](#)
- 40.6. Det radioaktive utstyret ble *fisket opp* igjen torsdag [...] [AV/BT95/05](#)
- 40.7. [...] men Miriam Krohn *fanget opp* det meste [...] [AV/Ad96/01](#)
- 40.8. [...] at han ble *plukket opp* av et helikopter [...] [AV/VL96/01](#)

Figur 17. Nivået der «ting» er tilgjengelige (Fremstillingsmåten er overtatt fra Lindner, 1983, s. 123)

Man kan gå et skritt videre å si at å sette noe i vertikal stilling, betyr at det kan brukes, det vil si er klart til bruk (Lindner, 1983, s. 123). Legg merke til likheten mellom denne betydningen og +FUNKSJON ER OPP+. Forskjellen er bare at her blir noe gjort i stand til andres bruk:

- 41.1. Rogaland *setter opp* pasientbro til utlandet [...] [AV/SA96/07](#)
- 41.2. Neste skritt er å få *satt opp* et budsjett. [AV/Af96/01](#)
- 41.3. Senere talentiader bør *legges opp* på en annen måte. [AV/Af94/01](#)
- 41.4. [...] og i stedet *bygger opp* sitt repertoar [...] [AV/Af96/01](#)
- 41.5. Tanken om å *bygge EDB opp* fra grunnen [...] [AV/Ad96/01](#)

«Ting» kan være tilgjengelige fysisk, men det er ikke den eneste måten å være tilgjengelig på. «Ting» kan også være tilgjengelige kognitivt. Det er et metonymisk forhold mellom disse to betydningene, siden man også kan se «ting» som man disponerer. Ved å

skifte fra det fysiske domene til det kognitive, får vi enda en metafor ut av den forrige der *opp* definerer en abstrakt bane (Lindner, 1983, ss. 125 – 126):

+OPP ER KOGNITIVT TILGJENGELIG+

Opp kan bety sansbar på alle mulige måter slik at det kan høres, ses, berøres, luktes og så videre.

Det kan høres:

- 42.1. Jeg har lagt vekt på at det skal *leses opp*: Rytmen må være der. [AV/Af96/01](#)
- 42.2. [...] *ramser* 21-åringen *opp*. [AV/BT95/02](#)
- 42.3. Heinrichs flight ble *ropt opp* en siste gang. [AV/DN96/01](#)
- 42.4. [...] i tråd med alle som *hyler opp* om manglende barnehageplasser. [AV/Af96/01](#)

Det kan sees – og det er typisk for disse eksemplene at de har vært et sted der de ikke var synlige. Dette stedet kan være et objekt som fungerer som en slags fasade eller et dekkende lag:

- 43.1. Det hender en finner knokler som *stikker opp* av sanden ... [AV/Fa96/01](#)
- 43.2. [...] man uten videre kan *grave* bombene *opp* og uskadeliggjøre dem. [AV/Af96/01](#)
- 43.3. Ikke om de så hadde *bladd opp* 500 spenn på bordet [...] [AV/SA96/05](#)
- 43.4. Det *siver opp* litt dieseloilje [...] [AV/BT95/04](#)

Det kan være en slags avstand som forsvinner når «ting» er innenfor synsvidde:

- 44.1. [...] raser mot at uniformert politi onsdag *troppet opp* på skolen [...] [AV/Ad96/01](#)
- 44.2. Men vi må kunne forlange at de *stiller opp* overfor de folkevalgte [...] [AV/BT95/04](#)
- 44.3. [...] ikke så seg i stand til å *møte opp*. [AV/Ad96/01](#)
- 44.4. Vi må for all del unngå å *komme opp* i samme situasjon [...] [AV/Ad96/01](#)
- 44.5. [...] og titusenvis av mennesker *møtte opp* for å hylle Kongen [...] [AV/BT95/04](#)
- 44.6. [...] bestemte seg for å *spore opp* så mye som mulig [...] [AV/BT96/01](#)

Eller når «ting» får en annen form og blir vist via et medium som gjør dem synlige:

- 45.1. [...] men i boka ble det *rullet opp* bilder av sommerlyse dager [...] [AV/Fa96/01](#)
45.2. Men han blir neppe *ført opp* på andre plass. [AV/BT95/02](#)
45.3. SV *lister opp* Gros 10 verste jappesynder [...] [AV/BT95/03](#)

Opp kan også bety *tilgjengelig* og *gjenstand for en tankeprosess* (denne er relatert til menneskets kanoniske kroppsstilling der hodet er *opp*, og til metonymien der hodet står for tenkning (jf. 4.2.4)):

46. [...] er ennå ikke helt *gått opp* for oss [...] [AV/BT97/01](#)

Både +OPP ER TILGJENGELIG+ og +OPP ER KOGNITIVT TILGJENGELIG+ setter Lindner (1983, s.127) i samme bås, da hun mener at de er nært knyttet til hverandre. Årsaken til det er en slags erfaringskorrelasjon mellom dem, som fører til at for eksempel verbet *å se* kan oppfattes som *oppdage, betrakte, erfare, tenke etter, fundere, innse* eller *forstå* (Universitetet i Oslo i samarbeid med Språkrådet, 2015). Erfaringskorrelasjon indikerer at det finnes et slags metonymisk forhold mellom dem. Av den grunn smelter Lindner begrepene sammen til en matrise for en spesiell betydning av *opp*. *Opp* betyr her at «ting» blir tilgjengelige på flere måter for en tilskuer.

At «ting» er tilgjengelige for en, symboliserer ofte nærhet, slik at det å føre noe opp betyr å komme i nærhet, å komme frem eller være i stand til å observere det i detalj:

+OPP ER PÅ NÆRT HOLD+

- 47.1. Med viten og vilje hadde hun *sjekket ham opp* [...] [AV/DN96/01](#)
47.2. Han har *sjekket opp* damene i tur og orden [AV/BT95/01](#)
47.3. Men jeg er blitt *sjekket opp* og mitt hjerte er i orden. [AV/Af96/01](#)
47.4. Utdanningsdirektøren oppfordrer alle som *skal opp* til eksamen [AV/BT95/03](#)
47.5. Da *kommer* det som regelen en taxi *opp* på siden av meg [...] [AV/BT95/01](#)
47.6. Hun *går opp* og ned i rommet [...] [AV/BT97/01](#)
47.7. Telenor kunne *fulgt opp* sitt eierskap i Vimpelcom på en bedre måte. (NTB/Dagbladet, 2016)
47.8. [...] og ber de andre fylkeslagene *følge opp* vedtaket [...] [AV/Af94/01](#)

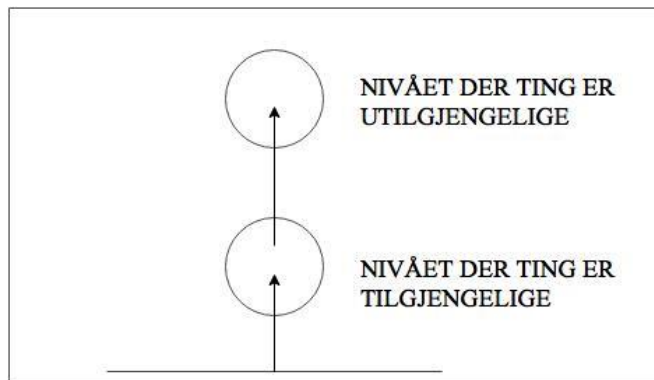
Kognitivt tilgjengelig kan også symbolisere at «ting» er til, at «ting» eksisterer (Lindner, 1983, s. 128), eller med andre ord betrakter vi deres sansbarhet som et slags bevis på deres eksistens. Her har vi også en slags metonymi til stede på grunn av at den siden av en «ting» som er sanselig, står for hele «tingen»:

+OPP ER EKSISTERENDE+

- 48.1. [...] og det jeg sa var *diktet opp*, svarte vitnet. [AV/Af96/01](#)
- 48.2. [...] å tenke selv og *gjøre seg opp* sine egne meninger. [AV/BT95/05](#)
- 48.3. De som påstår at vi har *hausset opp* vannmangelen [...] [AV/SA96/03](#)
- 48.4. Da kolonimaktene hadde *trukket opp* de nasjonale grensene [...] [AV/Ad96/01](#)
- 48.5. [...] han som *fant* det *opp*. [AV/SA96/11](#)
- 48.6. *Dukker* det *opp* nye opplysninger [...] [AV/Ad96/01](#)

4.2.1.4 + OPP ER UTILGJEGELIG/INAKTIV+

Slik som det er mulig å ta noe opp til høyden der det kan manipuleres fysisk, er det også mulig at noe ender opp så høyt at det ikke lenger er innenfor vår rekkevidde. Det er mulig å gjøre med noe som man ønsker å legge fra seg, og som på den måten oppbevares og er inaktivt (Lindner, 1983, s. 124) (Verbet *å oppbevare* kan faktisk forklares på denne måten!):

Figur 18. Nivået der «ting» er utilgjengelige

- 49.1. [...] om å forlate klubben og *legge opp*. [AV/BT96/03](#)
- 49.2. Da *la* jeg *opp* som næringslivsleder. [AV/KK97/01](#)
- 49.3. SAS overfor en juridisk nøtt i forhold til å *si opp* flyvere [...] [AV/Af94/01](#)
- 49.4. [...] men Reppe *sa opp* avtalen. [AV/Ad96/01](#)
- 49.5. Radioen og avisene kunne ikke *holde opp* med å snakke og skrive om meg. [AV/SA96/08](#)

4.2.1.5 +KONTROLL/MAKT ER OPP+

En «ting» som ikke lenger er innenfor ens rekkevidde, kan faktisk være i andres rekkevidde. En kan til og med delta aktivt i denne prosessen der «ting» overføres fra ens rekkevidde til andres (Lindner, 1983, s. 130). Ofte kan avmakt eller inkompetanse føre til at

en sender «ting» videre til noen som er kvalifisert, og på denne måten blir en ny metafor til:
+KONTROLL/MAKT ER OPP+ (Lakoff & Johnson, 2003, s. 18):

- 50.1. Estland *gir opp* grensekraav [...] [AV/Ad96/01](#)
- 50.2. Det *er opp* til oss selv å bestemme [...] [AV/BT95/01](#)
- 50.3. Så *er* det *opp* til kommunen som forvaltningsorgan å avslå [...] [AV/Ad96/01](#)
- 50.4. [...] at saken *skal opp* i byråd og bystyret før endelig svar kan gis [...] [AV/AF94/01](#)

I dette eksemplet er den som er posisjonert oppe, en mottaker, det vil si en gir noe (tr) til en som er mektigere enn en selv (lm), men mottakeren (lm) er ikke spesifisert. Det er mulig at denne metaforiske overføringen har noe med måten Gud, og dermed skjebnen (siden Gud er den som har vår skjebne i sine hender), er forestilt i den kristelige tradisjonen. I kristendommen er det en vanlig forestilling at Gud sitter oppe i himmelen. Stemmer denne forklaringen, er det slik at dette uttrykket kommer fra at en gir sitt håp opp til Gud, eller med andre ord lar en skjebnen bestemme over seg¹⁹; man bestemmer ikke lenger over hva som skal skje. Lm i dette eksemplet er veien opp mot den høyere makt. Men det vil ikke si at andre maktinstanser ikke kan være posisjonert «oppe»:

51. Saken ble *sendt opp* til fylkesmannen.

Men også en vanlig person kan sitte med makta:

52. Denne saken *er opp* til deg.

Om alle disse betydningene som forestiller metaforiske utvidelser av det sentrale opp-skjemaet, kan man også si at de implisitt innebærer at veien (handlingen) fører oss til et mål. De står nært til målrettet opp-skjema som er med sine metaforiske utvidelser tema for neste delkapittel.

4.2.2 Målrettet opp-skjema som kildedomene

Målrettet opp-skjema er beskrevet i 4.1.2 i forhold til det sentrale opp-skjemaet: målrettet opp-skjema er en variant av det sentrale opp-skjemaet. Der try i det sentrale

¹⁹Det gjøres likevel oppmerksom på at det finnes flere andre religioner med forestilling at deres gud/guder finnes et sted «høyt oppe». I den greske mytologien, for eksempel, levde de mektigste gudene på fjellet Olympos. Og fjell er, som kjent, høye, det vil si OPP. Men oppgavens tema er norsk, og derfor er kristendommen den relevante religionen.

skjemaet er *unbounded*, er det i målrettet opp-skjema bounded: det fører til et naturlig endepunkt. De er begge forankret i romdomene, men som det allerede er vist med det sentrale opp-skjemaet i 4.2.1, er det mulig å bytte ut romdomene med et annet domene og å få metaforiske utvidelser av disse to skjemaene. Noen metaforiske utvidelser av målrettet opp-skjema vil nå bli presentert, men før det er gjort, er det viktig å understreke at det ikke finnes klare grenser mellom disse to skjemaene. Det er heller snakk om et kontinuum av aktiviteter og bevegelser og så videre, der banen og målet for disse handlingene er mer eller mindre fremtredende, og i forhold til deres saliens er handlingene oppført som tilhørende til utvidelsene av det sentrale eller det målrettede opp-skjemaet. Saliens er på sin side ofte påvirket av konteksten og måten en konseptualiserer en situasjon på (Lindner, 1983, s. 140). Følgelig er det ikke utelukket at noen ville oppfattet noen av de metaforiske betydningene fra 4.2.1 som metaforiske betydninger av målrettet opp-skjema.

4.2.2.1 Oppnåelse av et bestemt nivå

På samme måte som opp-skjemaet kan organisere en del av målestokkskjemaet (se 4.2.1), er det også mulig å se målrettet *opp* stå for oppnåelse av et bestemt nivå på målestokkskjemaet. Når en størrelse øker, kan den etter hvert befinne seg på et nivå som har en spesiell betydning, det vil si stå for noe bestemt som for eksempel en standard, konvensjon, ønsket tilstand og lignende (Lindner, 1983, s. 142). Vanligvis går det an å tenke seg et gap mellom det nivået tr befant seg på, og det som ble oppnådd:

- 53.1. [...] men må fortsatt *gjøre opp* for seg. [AV/BT95/02](#)
- 53.2. [...] å kunne *leve opp* til internasjonal standard [...] [AV/BT95/04](#)
- 53.3. [...] etter at flyet *fikk opp* farten. [AV/Ad96/01](#)
- 53.4. [...] man ikke skal forkynne eller *lære opp* til en bestemt tro. [AV/VL96/02](#)
- 53.5. Høyre vil gi unge mulighet til å *spare seg opp* en boligkapital [...] [AV/BT97/01](#)
- 53.6. [...] verdien må i utgangspunktet *justeres opp* i takt med stigningen [...] [AV/Bb95/01](#)
- 53.7. [...] og måljegeren *fulgte opp* med to nye fulltreffere [...] [AV/BT95/02](#)
- 53.8. Det kan bli tøft å *følge opp* suksessen fra OL [...] [AV/BT94/01](#)
- 53.9. [...] i stand til å *hamle opp* med Egil. [AV/Ad96/01](#)
- 53.10. Uværet er ventet å *nå opp* i en vindstyrke på 120 knop. [AV/BT95/04](#)
- 53.11. De *når* bare ikke *opp*. [AV/BT95/01](#)
- 53.12. [...] som til tider *grenser opp* til det ugjennomtrengelige. [AV/BT95/05](#)

4.2.2.2 Kontakt og forbindelse

Når man istedenfor et nivå, nærmer seg og kommer til et objekt, er det snakk om en annen betydning, nemlig *kontakt og forbindelse* (Lindner, 1983, ss. 143 – 144). Denne betydningen kan også ses i forbindelse med +OPP ER PÅ NÆRT HOLD+ (eksempel 54.1 er konstruert):

- 54.1. Du må *koble opp* forskjellige trådløse enheter [...]
- 54.2. [...] når de skal *hektes opp* på rørmjølkanlegget [...] [AV/Bb95/01](#)
- 54.3. [...] løsning med undervannsinstallasjoner *knyttet opp* mot plattformen [...] [AV/BT96/02](#)
- 54.4. [...] få lyd og video til å *matche opp* [...]
- 54.5. [...] her er det *lenket opp* mot tjenestene [...]
- 54.6. I fjor kunne man *summere opp* i alt 33 forestillinger [...] [AV/BT95/01](#)
- 54.7. De testede støvsugerne *samler opp* fra 39 til 94 prosent av støvet [...] [AV/SA96/12](#)
- 54.8. [...] få russerne til å *slutte opp* om krigen. [AV/BT96/01](#)

Det er også mulig å ha et tr som samtidig er målet for handlingen, det vil si try blir definert i forhold til tr. I et slikt tilfelle er det sagt at betydningen av *opp* også er refleksiv – tr kommer i kontakt med seg selv (Lindner, 1983, s. 144):

55. [...] og hun *krøller seg opp* i sofaen med kaffekoppen. (Kvame Holm, 2016, s. 42)

Noen ganger betyr det å oppnå målet, å gjøre noe helt til det maksimale og sluttpunktet:

56. Hun *kneppet opp* blusen og gikk. (konstruert eksempel)

Denne siste betydningen står spesielt nær de metaforiske utvidelsene av det perfekte opp-skjemaet.

4.2.3 Det perfekte opp-skjemaet som kildedomene

Om det perfekte opp-skjemaet har det blitt sagt at det er ganske likt målrettet opp-skjema, med den forskjell at fokuset ligger på selve bevegelsen som nå er avrundet, eller på en måte hel, i det perfekte opp-skjemaet. Det sies at handlingen er komplett (jf. 4.1.4). I 4.1.4 hadde vi *gå bakken opp* som et eksempel på en handling som er komplett og som er

forankret i romdomene. Denne betydningen har spredd seg fra det romlige domenet til andre domener.

Lindner (1983, s. 150) avgrensner to hovedmåter en handling kan bli komplett på. Den første går ut på å påvirke et helt objekt, og den andre på å forårsake objektets tilstandsending som er synlig nok.

4.2.3.1 Hele objektet blir påvirket

Se på disse to eksemplene:

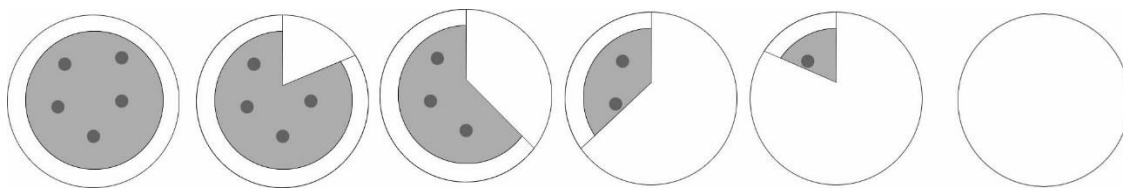
57.1. Han har *spist opp* en pizza.

57.2. Han har *fylt opp* ei flaske.

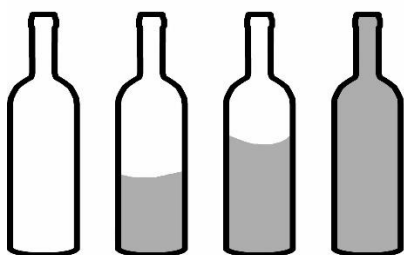
Det er mulig å omformulere dem på følgende måte:

58.1. Han har spist en *hel* pizza.

58.2. Han har fylt ei *hel* flaske.

Figur 19. En hel pizza spist

Figur 20. Ei hel flaske fylt

I figur 19 ligger pizzaen på en tallerken som ikke er synlig før man begynner å spise. Etter hvert som mer og mer av pizzaen er spist, blir stadig mer av tallerkenen synlig, og til slutt er det ikke mer pizza igjen, men man kan se hele tallerkenen. I figur 20 ser man hele flasken hele tiden, men man ser også hvordan tomrommet innvendig stadig blir mindre, til det til slutt ikke lenger eksisterer. I det første eksemplet påvirkes et objekt på en slik måte at det ikke lenger er til. I det andre eksempelet er objektet fremdeles intakt, men kapasiteten er

oppbrukt. I begge tilfellene kan man bytte *opp* med *helt*, og få omtrent samme betydning. Det betyr at aktiviteten man har holdt på med, ikke lenger kan utføres, den er komplett.

Tr som er *pizza* og *flaska* her, spesifiserer også området som skal bli behandlet og forestiller et mål i seg selv. Er tr blitt påvirket utover hele området, er handlingen ferdig (Lindner, 1983, s. 151). Men det behandlede området synes best i form av den gjenstående tallerkenen og vannet som nå er i flaska.

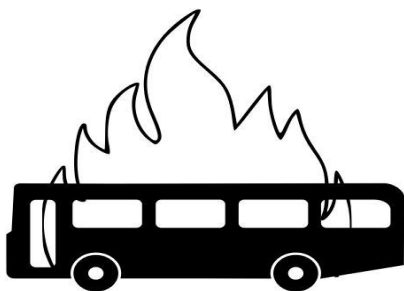
Betydninger som i *spise opp*:

- 59.1. Da hadde "Kniksen" *brukt opp* alle gode vitser [...] [AV/BT97/01](#)
- 59.2. *Drakk opp* melken hennes [...] [AV/Fa96/0](#)
- 59.3. I Sør-Afrika ble en 35 år gammel mann *spist opp* av fem løver. [AV/VG96/01](#)

Betydninger som i *fylle opp*:

- 60.1. Vognene *fylles opp* [...] [AV/BT95/01](#)
- 60.2. [...] mens han *laster opp* bilen hos trelasthandleren. [AV/SA96/07](#)
- 60.3. [...] kapasitet i plukkebaner og mellomlager er *fylt opp*. [AV/BT94/01](#)
- 60.4. [...] og verdenscuplederen *lader opp* for 3-milen [...] [AV/BT96/01](#)
- 60.5. [...] etter at forhåndsstemmene er *talt opp* [...] [AV/BT95/04](#)
- 60.6. Brann har *gjort opp* 95-regnskapet med et underskudd [...] [AV/BT96/01](#)
- 60.7. [...] ferskt storfe- og svinekjøtt til å *dekke opp* kapasiteten [...] [AV/Bb95/01](#)
- 60.8. [...] og oppfordret ungdommen til å *demme opp* mot døds-kulturen [...] [AV/BT95/02](#)
- 60.9. [...] et forsøk på å *demme opp* mot økt ledighet [...] [AV/BT95/04](#)
- 60.10. Leddbuss tok fyr og *brant opp*. (Arneberg & Kirkebøen, 2015)

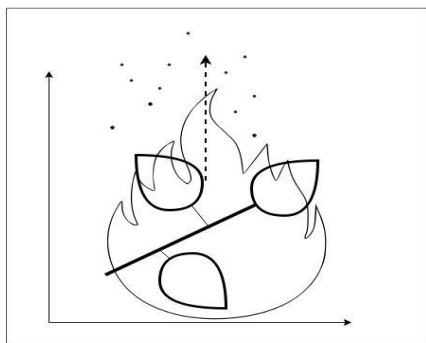
Det er mulig å oppfatte det siste eksemplet slik at hele bussen blir utsatt for ild, og plassere det her under metaforiske utvidelser av det perfekte opp-skjemaet.

Figur 21. Handlingen påvirker hele objektet

Man bør likevel være forsiktig med hvordan man definerer *opp* her. Språkrådet har identifisert en betydning av *opp* der ordet kan tilsi noe som *opp i lufta til det forsvinner* (Språkrådet, 2016). Om man prøver å analysere denne betydningen, kan man se at den impliserer to ting. For det første er den vertikalt orientert med et mål. Det vil si det er mulig å sette den under målrettet opp-skjema (4.1.2) på lik linje med *komme opp av vannet*, hvis man fokuserer på vertikalitet:

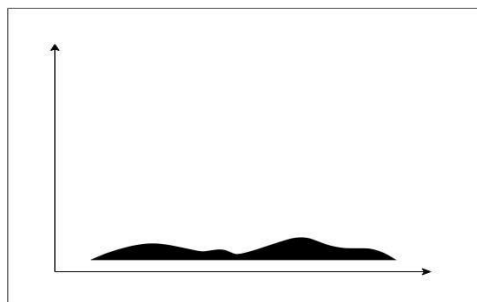
61. [...] alt de eide *gikk opp* i røyk [...] [AV/BT96/03](#)

Figur 22. «Ting» forsvinner opp i lufta, målrettet opp-skjema

For det andre er det mulig å fokusere på at objektet forsvinner:

62. [...] at hun ikke har *brent opp* argumentene [...] [AV/Bb95/01](#)

Figur 23. Objektet er ikke mer til, dets tilstand er endret: det er bare aske igjen

Betydningen kan også klassifiseres som en metaforisk utvidelse av det perfekte opp-skjemaet, men der objektets tilstandsending er viktigst (4.2.3.2). Oppgaven tar videre for seg denne gruppen av metaforiske utvidelser av det perfekte opp-skjemaet.

4.2.3.2 Objektets tilstandsending

Noen ganger når en handling er komplett, har objektets tilstand endret seg betydelig (Lindner, 1983, s. 155):

63.1. [...] tyske soldater som er anklaget for å ha *banket opp* tre utlendinger [...] [AV/BT97/01](#)

63.2. Avokadoen *myknet opp*. (Konstruert eksempel)

Avhengig av type aktivitet, kan «ting» ende opp i stykker, separert (Ibid., s. 156):

64.1. [...] koreografiske friheten å *bryte opp* Mozarts komposisjon [...] [AV/BT95/03](#)

64.2. Strupen var *revet opp* og løshunden hadde satt [...] [AV/Af94/01](#)

64.3. [...] konkurrere om å *hogge dem opp*. [AV/BT95/03](#)

64.4. [...] at områder ikke *stykkes opp* med nye barrierer [...] [AV/BT96/02](#)

64.5. [...] uhyre varsomt begynte hun å *sprette opp* det tykke fløyelsfôret. [AV/DN96/01](#)

64.6. Han *skar selv opp* fødselsdagskaken [...] [AV/Af96/01](#)

64.7. [...] et utstyr som *freser opp* den hardpakke snøen [...] [AV/BT95/01](#)

64.8. De 16 lagene var *delt opp* i to grupper med 8 lag i hver [...] [AV/BT95/05](#)

Åpne for andres tilgang (Universitetet i Oslo i samarbeid med Språkrådet, 2015, under *opp*):

65.1. Moteuken i Oslo *slår opp* sine messedører [...] [AV/BT95/01](#)

65.2. [...] frivillige kunne etter timers graving *få opp* brønndøren og skaffe friskt fjellvann. [AV/BT95/02](#)

65.3. [...] et system som *åpner opp* for at enkeltbønder [...] [AV/Bb95/01](#)

65.4. Døra *gikk opp* med et brak [...] [AV/VL96/02](#)

65.5. [...] unggutt blinker seg inn og *låser opp* døra i varebilen. [AV/Mo96/01](#)

65.6. Jeg vil *lukke opp*, men du vil ikke komme inn. [AV/SA96/12](#)

Eller bli rene, fine, glade igjen. Dette kan forbindes med (menneskets) kanoniske tilstander (Lindner, 1983, s. 162 og 4.3.1.2):

66.1. Han må *rydde opp* i det som [...] [AV/Af94/01](#)

66.2. [...] å *brøyte vegen opp* igjen før det blir vindstille. [AV/BT97/01](#)

66.3. [...] enn å skulle *rette opp* skaden [...] [AV/Bb95/01](#)

66.4. Men det riktige er at regjeringen selv *ordner opp*. [AV/BT94/01](#)

66.5. [...] og har vært med på å *pusse opp* huset hjemme. [AV/BT96/02](#)

66.6. [...] en visitt innom gamleskolen for å *friske opp* minnene. [AV/BT96/02](#)

66.7. [...] etter middag *vasker* mor *opp* og ovenpå lyder skrålet fra glade, mette barn
[...] [AV/He96/01](#)

Men mens objekter som er brutt opp og pusset opp, har blitt helt ødelagt eller helt fine, er noen «ting» bare delvis endret, men likevel nok til at det blir synlig (Lindner, 1983, s. 160) som i:

67.1. [...] Høyre prøver å *ripe opp* lakken med en skrutrekker [...] [AV/BT96/01](#)

67.2. Bladene ble tørket og *bløtt opp* før bruk. [AV/Ad96/01](#)

67.3. [...] har behov for å *fiffe* meg litt *opp*. [AV/He96/01](#)

67.4. [...] flotte både til julegaver og til å *pynte opp* hjemme [...] [AV/DN96/01](#)

67.5. [...] siste møte blant minigriseiere er å *stase opp* grisen [...] [AV/VG96/01](#)

67.6. Brukes for å *løsne opp* stiv muskulatur. (Konstruert eksempel)

Eller til det maksimale punktet (Lindner, 1983, s. 159):

68. Denne gang var det virkelig brede lerretet *spent opp* [...] [AV/SA96/08](#)

Felles for dem alle er at «states arrived at by the [verb particle constructions] must be perceivable» (Lindner, 1983, s. 160). Denne endringen kan være kvalitativ eller kvantitativ, permanent eller forbigående, ekstrem eller relativt liten, men i alle tilfeller skal det være mulig å legge merke til den.

4.2.4 Det statiske opp-skjemaet som kildedomene

At man kan støtte opp en bjelke fysisk, kan metaforisk forstås som å få hjelp, og man får en utvidelse av det statiske opp-skjemaet:

69.1. At publikum *støtter opp* de tiltak som arrangeres [...] [AV/Ad96/01](#)

69.2. [...] jeg er ikke innstilt på å *støtte opp* under eventuelle underskuddsprosjekt.
[AV/BT96/03](#)

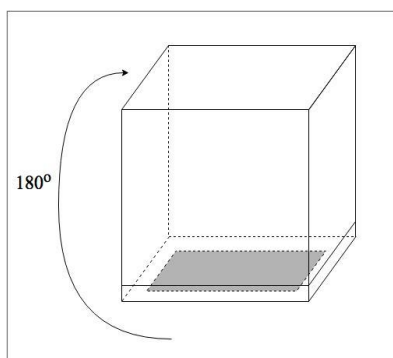
I forbindelse med menneskets kanoniske stilling og tilstand er det en betydning til som kan tilskrives det statiske *opp*-skjemaet, nemlig:

+HODE/ANSIKT/FORSIDE ER OPP+, statisk reflektiv betydning av *opp*

La oss forestille oss en kube der alle sidene er identiske. Hvis vi ber noen om å snu den, kan personen gjøre det på hvilken som helst måte personen måtte ønske, altså uten noen

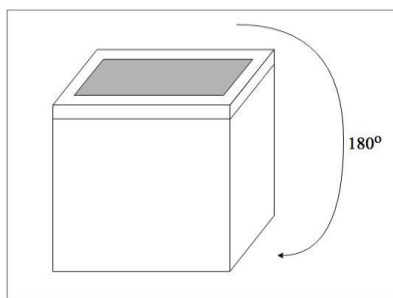
spesifikk retning. Men hvis vi ber personen om å snu kuben *opp*, er det to mulige måter å oppfatte beskjeden på: enten at det finnes en side som ser annerledes ut og som fungerer som kubens forside, men som nå ikke er posisjonert *opp* og derfor må snus *opp*. Eller at vi har gjort en feil, og at det er behov for en ny beskjed som faktisk kan utføres, til forskjell fra denne som bare virket forvirrende.

Nå bør man tenke seg at det finnes en forside på den boksen som faktisk er posisjonert *oppe*. Kanskje en side som fungerer som et lokk på boksen med en adresselapp. Hvis man da sier til noen å snu *opp* en slik boks, vil nok svaret være: Men den er jo allerede *snudd opp*! Hadde forsiden vært *nede*, ville det vært mulig å fullføre denne ordren:

Figur 24. Å snu opp

Hvis man betrakter boksen med forsiden posisjonert *oppe* litt mer, kan man se enda et par interessante aspekter. Nemlig at man kan be noen om å snu boksen *opp ned*:

Figur 25. Å snu opp ned

Men en slik ordre kan man også gi når man har en boks uten forside. Årsaken til dette er at man tilskriver boksen en intern struktur ved å si at man snur den *opp ned*. Den strukturen skal gjenspeile ens egentlige kroppstilling i forhold til boksen, og det er partikkelen *opp* som strukturerer den. Boksen får menneskets interne struktur der den siden av den som er posisjonert *oppe*, tilsvarer menneskets hode eller ansikt, det vil si det er forside på boksen; og motsatt, den siden som er posisjonert *nede*, tilsvarer føttene våre, eller baksiden/underdelen på boksen. Når man en gang har gjort dette, og konseptualisert boksen

på den måten at den har fått en intern struktur, kan man videre snakke om å snu den opp og ned.

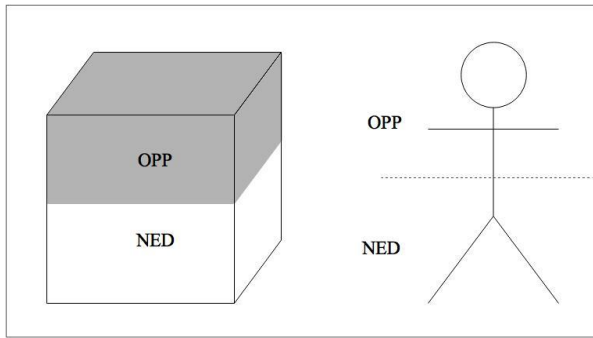
Alt dette peker i retning av at «ting» som skal manipuleres i rommet langs den vertikale aksene, og der de selv er både tr og try (hele tr = try, og ikke bare en *active zone* siden hele kroppen/objektet manipuleres), må ha intern struktur. Den strukturen kan gjenspeile objektive og virkelige forhold (4.2.4.1): «ting» kan ha en overdel sett i forhold til y-aksen, det vil si vertikal inndeling, og ansikt/hode/overkropp som mennesker. Men denne inndelingen kan utvides slik at strukturen gjenspeiler forhold som er kontekstbetinget: «ting» kan ha forside, som en bok.

Her skjer det en metonymisk overføring via menneskets hode som både er den del av menneskekroppen som er plassert høyest (romdomene som basisdomene), og det er funksjonsmessig menneskets viktigste del (funksjon som basisdomene), og man får metafor: +OPP ER FUNKSJONSMESSIG VIKTIGST+. Når man tenker på et menneske som person, tenker man på dets hode, og for å være mer presis, på dets ansikt²⁰. Det er denne betydningen som overføres (jf. 2.1.2.1), og man får en betydning av *opp* som står for en enhets (funksjonsmessig) viktigste del/hode/ansikt, som for eksempel forside på en bok (bokas interne struktur der dens forside tilsvarer menneskets ansikt). Men også forsiden kan i sin tur ha en intern struktur. Her følger en illustrasjon av dette.

Ei bok som ligger på et bord, kan snus «opp ned» på to måter: vertikalt (med romdomene som basisdomene) og horisontalt (med funksjon som basisdomene). Dersom man snur forsiden ned mot bordet, er boka snudd «opp ned» i forhold til romdomene (boka betraktes som et objekt). Dersom forsiden er snudd mot leseren, men slik at bokstavene er rotert 180⁰, kan det igjen sies at boka er snudd «opp ned», men denne gangen er det i forhold til dens primære funksjon (boka betraktes som en tekst).

Videre kan betydningen utvides til det å stå for kanoniske og standardsettende tilstander ved et konsept, for eksempel i begrepet *å snu livet opp ned* (4.2.4.2).

²⁰ Det at mennesket er en person, er en av menneskets funksjoner, men mennesket kan også oppfattes som et tenkende vesen, men da tenker vi først å fremst på dets hjerne og ikke ansikt.

Figur 26. Intern struktur med romdomene som basisdomene

4.2.4.1 Den interne strukturen sett i forhold til y-aksen

- 70.1. [...] klatrerne nesten *hang opp ned*. [AV/Ad96/01](#)
- 70.2. [...] i hovedbygning *står kjøleskap opp ned* [...] [AV/BT95/03](#)
- 70.3. [...] helikopteret, som *fløt opp ned* før det sank. [AV/BT96/01](#)
- 70.4. [...] og *vender bildet opp ned* [...] [AV/BT96/03](#)

Her foreslås det at denne betydningen av *opp* tolkes som en slags refleksiv statistisk utvidelse av det statiske *opp*-skjemaet siden $tr = lm$. *Opp* fungerer som et slags referansepunkt som i: *Snu boksen opp ned!* (kan sammenlignes med: *Snu forsiden ned!*) *Opp* angir ikke retning her. Isteden tilskriver den boksen en intern struktur og bestemmer hvilken del av objektet oppfattes som viktigst, altså som hode/ansikt/forside sett i forhold til y-aksen (romdomene som basisdomene). Denne betydningen bør etter alle parametere plasseres under 4.1.3, men det gjøres et lite unntak her. Årsaken til det er at begge betydningene blir klarere og lettere å forstå hvis de kan sammenlignes direkte. Den semantiske kontinuiteten dem imellom kommer lettere til synet òg. Av den grunn er begge betydningene plassert her.

4.2.4.2 Inndelingen etter det som oppfattes som funksjonsmessig viktigste del, eller som standardtilstand

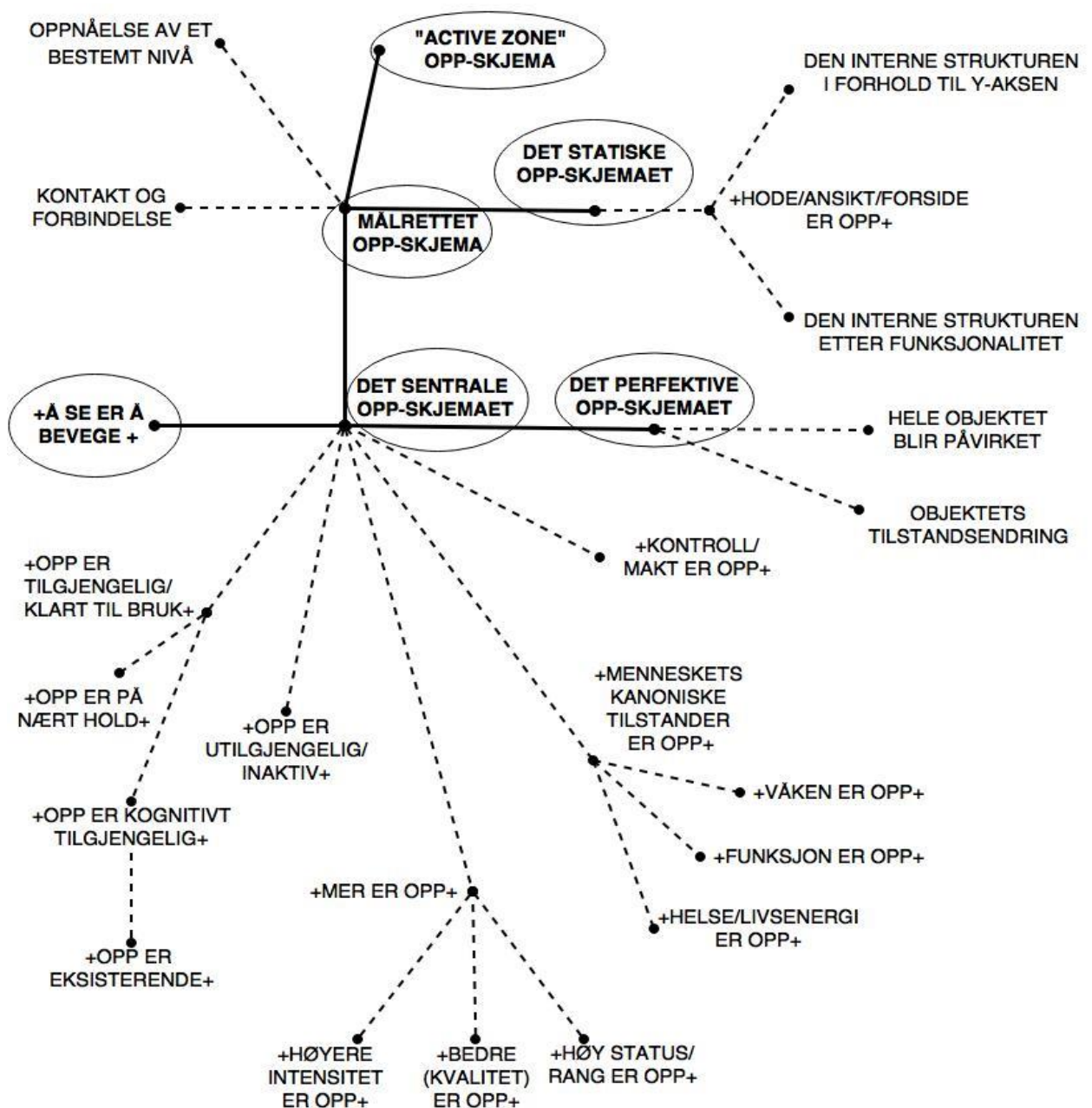
- 71.1. [...] at denne saken har *snudd opp ned* på hele tilværelsen. [AV/Ad96/01](#)
- 71.2. [...] Oslo kan komme på å *snu opp ned* på kino-Norge. [AV/BT95/01](#)
- 71.3. [...] *snur* livet i Øygarden *opp ned* på noen timer, [AV/BT94/01](#)
- 71.4. Krigen og okkupasjonen *snur opp ned* på det meste. [AV/BT96/02](#)

Videre foreslås det her at denne betydningen tolkes som en metaforisk utvidelse av den refleksive statiske utvidelsen der konseptet struktureres internt etter det som oppfattes som funksjonsmessig viktigste del, altså som hode/ansikt/forside, eller bestemmer hvilken

tilstand av tr er standardtilstand som i *snu livet opp ned*. Basisdomene er ikke romdomene her, men funksjonalitet.

4.3 Oppsummering

Betydningene av verbalpartikkelen *opp* som er identifisert i denne oppgaven danner sammen et radiale nettverk. I nettverket er det to typer linjer. Hele linjene fører til betydningene med romdomene som basisdomene, og de stiplede til de metaforiske betydningene. Ringene er brukt bare for at forskjellen mellom betydningene skulle bli enda tydeligere:

Figur 27. Verbalpartikkelen *opp* fremstilt som et radiale nettverk

Med det radiale nettverket i sikte, blir det enklere å oppsummere alle betydningene. Nettverket viser at det finnes to betydningsutvidelsesnivåer. Det ene der betydningene har romdomene som sitt basisdomene (4.1, heretter *romlige betydninger*), og det andre som består av metaforiske²¹ utvidelser av disse romlige betydningene (4.2, heretter *metaforiske betydninger*).

Blant de romlige betydningene finner man et sentralt opp-skjema (4.1.1). Dette skjemaet regnes som den prototypiske betydningen av verbalpartikkelen *opp*. De andre romlige betydningene oppfattes som inntrykksskjematransformasjoner av det sentrale skjemaet. De oppstår gjennom at enkelte komponenter, eller sider ved det, blir mer fremtredende avhengig av konteksten (målrettet opp-skjema (4.1.2), det statiske opp-skjemaet (4.1.3), det perfekte opp-skjemaet (4.1.4)), eller gjennom at utstrekninger innenfor romdomene oppfattes som bevegelse via +Å SE ER Å BEVEGE+ metaforen (4.1.5).

Både det sentrale skjemaet og dets inntrykksskjematiske utvidelser brukes som kildedomener for metaforiske og metonymiske utvidelser til forskjellige, som oftest abstrakte, måldomener. Metonymien +OPP FOR MER+, gir opphav til metaforen +MER ER OPP+ (4.2.1.1) som deretter strukturerer en rekke domener: intensitet, kvalitet og sosial status. En slik betydningsutvidelse ser man også i betydningene relatert til menneskets kanoniske tilstander (4.2.1.2). Det er et slags metonymisk forhold mellom en oppreist kroppsstilling og våkenhet. Og våkenhet i sin tur gir opphav til metaforer som +VÅKEN ER OPP+, +FUNKSJON ER OPP+ og +HELSE/LIVSENERGI ER OPP+. Hvis man fokuserer videre på en del av y-aksen som tilsvarende det nivået der «ting» er fysisk tilgjengelige (4.2.1.3), får man metaforen +OPP ER TILGJENGELIG/KLART TIL BRUK+. Denne kan gjennom metonymi utvides til +OPP ER KOGNITIVT TILGJENGELIG+, +OPP ER PÅ NÆRT HOLD+ og +OPP ER EKSISTERENDE+.

Et annet høyere nivå på y-aksen står for «ting» som ikke er tilgjengelige, som er utenfor vår rekkevidde, og metaforer som +OPP ER UTILGJENGELIG/INAKTIV+ (4.2.1.4) og +KONTROLL/MAKT ER OPP+ (4.2.1.5) blir til.

Hvis målet i målrettet opp-skjema flyttes over til andre domener fra romdomene, får man en metaforisk utvidelse av det, der *opp* står for *oppnåelse av et bestemt nivå* (4.2.2.1) og for *forbindelse og kontakt* (4.2.2.2).

²¹ *Metaforisk* betyr her det samme som *overført*. Dette er forklart i 4.2.

Det perfektivet opp-skjemaet gir opphav til to metaforiske utvidelser gjennom metonymisk projisering der den komplette handlingen står for effekten av den. *Opp* betyr da enten at hele objektet har blitt påvirket (4.2.3.1), eller at det har skjedd en tilstandsending av det (4.2.3.2).

Det statiske opp-skjemaet utvides i sin tur gjennom metaforen +HODE/ANSIKT/FORSIDE ER OPP+, som tillater at forskjellige objekter struktureres internt på samme måte som en menneskekropp, og i forhold til y-aksen (4.2.4.1). Videre står menneskehodet for funksjonalitet (metonymi), og betydningen +OPP ER FUNKSJONSMESSIG VITKIGSTE DEL+ blir til (4.2.4.2).

Det kan virke ut ifra dette nettverket at det finnes klare grenser mellom alle betydningene, men det er ikke tilfellet. Dette har allerede vært drøftet i oppgaven blant annet i 4.2.1, 4.2.2 og 4.2.2.2. Det som nettverket likevel viser klart, er hvordan alle disse betydningene henger sammen. Takket være det kognitive semantiske synet på kategorier og betydningsutvidelser, er det mulig å ha et koherent nettverk av verbalpartikkelen *opp* sine betydninger.

5 KONKLUSJON

Oppgavens hovedhypotese (3.1) er at verbalpartikkelen *opp* har flere betydninger som kan fremstilles som en radialkategori bestående av et sentralt skjema og dets semantiske utvidelser, og forbindelsene mellom dem som familielikheter. Analyseresultatene bekrefter hypotesen (4.3).

Fremstillingen av verbalpartikkelen *opp* sine betydninger i form av et radialt nettverk, har en rekke fordeler. For det første kan man si at betydningene som regnes som tilfeldige, er motiverte. Det er allerede nevnt (2.2.1) at en del betydninger av verbalpartikkelen *opp* ikke forklares i ordbøker, men settes i en egen «skuff» for andre instanser av *opp* som det ikke er gitt noen forklaring på. Blant annet finner man uttrykk som *flamme opp* eller *skrike opp* der. Ved hjelp av betydningsutvidelsesprosesser som er brukt innenfor KS, var det mulig å komme frem til en del betydninger av *opp* som kan bringe klarhet i disse to uttrykkene. Slik kan *flamme opp* klassifiseres som en instans av «active zone» opp-skjema, og *skrike opp* som en instans av +OPP ER KOGNITIVT TILGJENGELIG+.

For det annet kan en slik betydningsmodell gjøre rede for en del ellers «ulogiske ting» som for eksempel uttrykket å *bremse opp* (4.2.1.1), eller forklare hvorfor det ikke oppstår motsatte betydninger der man kunne vente dem, som for eksempel mellom *åpne opp* og *lukke opp/låse opp* (4.2.3.2).

Hovedformålet i denne oppgaven var å gi en leksikalsk-semantisk beskrivelse av den norske verbalpartikkelen *opp*. Ved at noen av dens betydninger er «fanget opp» og listet opp her, er dette målet blitt oppnådd i en viss grad. Det er likevel en del arbeid som gjenstår. Et større utvalg sammensatt av forekomster av *opp* fra både skriftlig og muntlig språk foreslås her som utgangspunkt til videre forskning. Et slikt utvalg kan «fange opp» instanser av *opp* som har betydninger som ikke er listet opp her. Dessuten er sjansen for å få opp instanser av *opp* som har lavfrekvente betydninger større.

Et annet forslag til videre forskning kan være parallelle studier av verbalpartikkelen *opp* og verbalpartiklene *ned*, *ut* og *inn*, som det er gjort i Boers (1996), Lindner (1983) og Strzelecka (2003). Disse studiene har vist at det er mulig å generalisere om partiklenes betydning ut ifra en større sammenheng.

Faktumet at jeg har norsk som andrespråk, avslører en svakhet ved denne analysen: det fører til noe svekket reliabilitet av oppgaven. Det er veldig sannsynlig at en som har norsk som morsmål, ville tolket betydningene annerledes, og kanskje avgrenset flere

betydninger. I tillegg er det også mulig å si at funnene er partiske og snevre i og med at metoden har pålagt å komme med bare én betydning per instans (3.2.). Dermed har jeg måttet ta beslutninger underveis, og noen betydninger er valgt fremfor andre som også var mulige. Samtidig har jeg med en slik metode satset på og gitt rom til flere betydninger.

Det er allmennkjent at i innlæring av et germansk språk som andrespråk er partikkelverb «umulig» å lære:

Nevertheless, the perception commonly held by learners and often fostered by teachers is that phrasal verbs are one of the major sources of bewilderment and frustration in the process of learning English. As pointed out by Marks (2005: 1)1, there are some misunderstandings that make phrasal verbs daunting for learners. These are as follows:

– Phrasal verbs are illogical, or random, or unpredictable – (Kovacs, 2011, s. 1)

Det kan tenkes at noen av denne oppgavens resultater kan anvendes i andrespråksundervisning, og nærmere bestemt i undervisningen i norsk som andrespråk. Oppgaven kan bidra med noen få betydninger av verbalpartikkelen *opp* som i sin tur kunne føre til at partikkelen *opp* ikke lenger føles så ulogisk, uforutsigbar og tilfeldig.

Til slutt gjenstår det bare å samtykke med Strzelecka:

Fenomenet partikkelverb är dock så komplext och nätverket av verbpartiklarnas betydelser så intrikat att inte heller detta arbete kan ge en fullständig bild av partikkelverbens semantik eller leverera ett slutgiltigt svar på de många frågor, stundom grundläggande sådana, som inställer sig så fort man börjar djupdyka i partikkelverbsproblematiken. (Strzelecka, 2003, s. 14)

Litteraturliste

- Åfarli, T. A. (1984). *Norwegian Verb Particle Constructions as Causative Constructions*. Trondheim: University of Trondheim.
- Åkra Sementstøperi AS. (2016, Mai 10). *Håstø Stein/FORSKALINGSBLOKK*. Hentet fra Aakrasement.no: <http://www.aakrasement.no/haasto-stein/forskalingsblokk>
- Arneberg, H., & Kirkebøen, S. (2015, Desember 27). *Leddbuss tok fyr og brant opp*. Hentet fra Osloby: <http://www.osloby.no/nyheter/Leddbuss-tok-fyr-og-brant-opp-8297436.html>
- Aschehougs og Gyldendals Store Norske Ordbok*. (2005). Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Boers, F. (1996). *Spatial Prepositions and Metaphore*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Brugman, C. M. (1983). *Story of Over*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Clausner, T. C., & Croft, W. (1999). Domains and image schemas. *Cognitive Linguistics 10-1*, 1-31.
- Croft, W. (2006). Metonymy. In D. Geeraerts, *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (p. 269 – 302). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doit. (2009, September 25). *FORUM: TREARBEIDER, KONSTRUKSJONER & ISOLERING*. Hentet fra byggebolig.no: <http://www.byggebolig.no/trearbeider-konstruksjoner-isolering/rette-opp-skeivt-gulv-legge-nye-bjelker-oppa-grunnmur-med-bilde!>
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Faarlund, J., Lie, S., & Vannebo, K. (1997). *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Geeraerts, D. (2006). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gibbs, Jr., R., & Colston, H. (2006). Image Schema. In D. Geeraerts, *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (p. 239 – 268). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hansen, E., & Heltoft, L. (2011). *Grammatik over det Danske Språk*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Haugen, T. A. (2009). To typar verbalpartiklar i norsk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift*, 239-266.

- Johannessen, J. (2016, April 30). *Oslo-korpuset av taggede norske tekster (bokmålsdelen)*. Hentet fra tekstlab.uio.no: <http://www.tekstlab.uio.no/norsk/bokmaal/>
- Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kirkeby, P.-E. (2014). *Den store norske bokmålsordboka*. Oslo: Kagge Forlag.
- Kovács, É. (2011). The Traditional vs. Cognitive Approach to English Phrasal Verbs. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 141-160.
- Krogstad, G. (2000). *Å forske på på: en leksikalsk-semantisk beskrivelse av preposisjonen på*. (Masteroppgave) Oslo: Universitetet i Oslo.
- Kvame Holm, A. (2016, Februar). Med liv & sjel. *Apollon*, p. 42.
- Lakoff, G. (1990). *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Hverdagslivets metaforer. Fornuft, følelser og menneskehjernen*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Landrø, M. I., & Wangensteen, B. (1986). *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Langacker, R. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2: Descriptive applications*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. (2006). Introduction to Concept, Image and Symbol. In D. Geeraerts, *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (p. 29 – 69). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lindner, S. J. (1983). *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb Particle Constructions with OUT and UP*. (Doktoravhandling) Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Norén, K. (1996). *Svenska partikelverbs semantik*. (Doktoravhandling) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- NTB. (2016, januar 23). *Eckhoff gikk seg opp på 4. plass*. Hentet mars 17, 2016, fra <http://www.abcnyheter.no/>:
<http://www.abcnyheter.no/nyheter/sport/2016/01/23/195195573/eckhoff-gikk-seg-opp-til-4.-plass>
- NTB/Dagbladet. (2016, Februar 19). *Telenor-sjef Brekke etter Vimpelcom-milliardforliket: - Kunne fulgt opp bedre*. Hentet fra [dagbladet.no](http://www.dagbladet.no/):
http://www.dagbladet.no/2016/02/19/nyheter/okonomisk_kriminalitet/telenor/sigve_brekke/vimpelcom/43213853/
- Nygaard, M. (2003). *Godteposen 3. Lekre lakriser*. Oslo: Hurra forlag.

- Regle. (n.d.). *Jeg gikk opp på Øvregate*. Hentet januar 17, 2016, fra e-diktet.no: <http://www.e-diktet.no/Artikkel/Dikt-for-barn/Jeg-gikk-opp-p%C3%A5-%C3%98vregate/10007026.php>
- Språkrådet. (2016, April 24). *Brenne opp eller brenne ned?* Hentet fra Språkrådet: <http://www.sprakradet.no/svardatabase/sporsmal-og-svar/brenne-opp-eller-brenne-ned/>
- Strzelecka, E. (2003). *Svenska partikelverb med in, ut, upp och ner*. (Doktorvhandling) Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet.
- Taylor, J. R. (1995). *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Teigen, K. (2016, Mai 6). *Figur-grunn-relasjon*. Hentet fra Store norske leksikon: <https://snl.no/figur-grunn-relasjon>
- Teleman, U., Hellberg, S., & Andersson, E. (1999). *Svenska Akademiens grammatik 3, Fraser*. Stockholm: Svenska Akademien.
- Ungerer, F., & Schmid, H.-J. (1996). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London: Longman.
- Universitetet i Oslo i samarbeid med Språkrådet. (2015). *se*. Hentet fra nob-ordbok.uio.no: http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=se&ant_bokmaal=5&ant_nynorsk=5&bokmaal=+&ordbok=bokmaal
- Zelinsky-Wibbelt, C. (1993). *The Semantics of Prepositions. From Mental Processing to Natural Language Processing*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Vedlegg

Kildeangivelsene for korpusmaterilet:

AV står for avis/ukeblad, og de fire bokstavene i midtfeltet angir avis med årstall, og det siste tallet angir hvilken fil det er, og hvis det er flere filer fra samme avis. Det understrekes at en fil ikke tilsvare noen naturlig mengde når det gjelder avisene, slik at f.eks. AV/Af94/01 består av 26 nummere av Aftenposten 1994 (Froklaringen og tabellen hentet fra Johannessen, 2016).

Navn	Kode
Adresseavisen	AV/Ad96/01
Aftenposten 1994	AV/Af94/01
Aftenposten 1996	AV/Af96/01
Bergens Tidende 1994	AV/BT94/01
Bergens Tidende 1995 del 1	AV/BT95/01
Bergens Tidende 1995 del 2	AV/BT95/02
Bergens Tidende 1995 del 3	AV/BT95/03
Bergens Tidende 1995 del 4	AV/BT95/04
Bergens Tidende 1995 del 5	AV/BT95/05
Bergens Tidende 1996 del 1	AV/BT96/01
Bergens Tidende 1996 del 2	AV/BT96/02
Bergens Tidende 1996 del 3	AV/BT96/03
Bergens Tidende 1996 del 4	AV/BT96/04
Bergens Tidende 1997	AV/BT97/01
Bondebladet	AV/Bb95/01
Dagbladet	AV/Db96/01
Det Nye	AV/DN96/01
Familien	AV/Fa96/01
Henne	AV/He96/01
Hjemme-PC	AV/HPXX/01
Kvinner & Klær	AV/KK97/01
Motor juni	AV/Mo96/01

Motor august	AV/Mo96/02
Motor september	AV/Mo96/03
Motor november	AV/Mo96/04
Stavanger Aftenblad 01.11	AV/SA96/01
Stavanger Aftenblad 02.11	AV/SA96/02
Stavanger Aftenblad 04.11	AV/SA96/03
Stavanger Aftenblad 05.11	AV/SA96/04
Stavanger Aftenblad 06.11	AV/SA96/05
Stavanger Aftenblad 07.11	AV/SA96/06
Stavanger Aftenblad 08.11	AV/SA96/07
Stavanger Aftenblad 09.11	AV/SA96/08
Stavanger Aftenblad 11.11	AV/SA96/09
Stavanger Aftenblad 12.11	AV/SA96/10
Stavanger Aftenblad 14.11	AV/SA96/11
Stavanger Aftenblad 15.11	AV/SA96/12
Teknisk Ukeblad	AV/TU97/01
Universitas	AV/Un96/01
Verdens Gang	AV/VG96/01
Vårt Land 1	AV/VL96/01
Vårt Land 2	AV/VL96/02
Vårt Land 3	AV/VL96/03